

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

Themanummer:
Assyriärs op
Tell Sabi Abyad

E
X
O
R
I
E
N
T
E

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W. Waal, Allard Piersonstraat 7 ¹ , 1053 ZX Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiten, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. M.L. Kelderhuis-de Jong, Jan Gijzenkade 165, 2025 BE Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignyalaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opendakker-Cuypers, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mw. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Assyrisch cilinderzegel, Tell Sabi Abyad.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Tell Sabi Abyad, gezien vanuit het noorden (Foto: Peter Akkermans).

INHOUD

Van de redactie	2
Personalia Orientalia	3
De Midden-Assyrische <i>dunnu</i> van Tell Sabi Abyad – Bewoningsgeschiedenis van een versterkte nederzetting aan de grens van Assyrië	5
..... Merel L. BRÜNING en Peter M.M.G. AKKERMANS	
<i>Wein, Weib und Gesang</i> in een Midden-Assyrische nederzetting aan de Balikh	17
..... F.A.M. WIGGERMANN	

PHENIX

is een bulletin van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, N. GROOT, O. NIEUWENHUYSE, W. WAAL.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 30.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 15.00. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingenlijst); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Mw. drs. W. WAAL (redactie *Phœnix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Deze Phoenix richt zich op de Assyrische nederzetting opgegraven op Tell Sabi Abyad in Noord-Syrië. Een team afkomstig uit Leiden graaft inmiddels ruim meer dan twee decennia (sinds 1988) op deze kleine ruïneheuvel. Tell Sabi Abyad is goed bekend vanwege haar prehistorische bewoningslagen, maar in dit themanummer richten we de schijnwerpers op de bewoning uit de Late Bronstijd, de periode van het Midden-Assyrische koninkrijk. In de twaalfde eeuw v. Chr., tijdens de regeringsperiode van Tukulti-Ninurta, stichtten de Assyriërs op deze locatie een versterkte nederzetting, een *dunnu*, die diende als lokaal bestuurscentrum. De opgravingen hebben deze nederzetting vrijwel compleet blootgelegd en geven

daarmee een uniek inzicht in het reilen en zeilen van het Assyrische rijk, vanuit het perspectief van de provincie. Merel Brünig en Peter Akkermans gaan in op de nederzetting zelf. Vervolgens geeft Assyrioloog Frans Wiggermann, die momenteel de laatste hand legt aan het vertalen van de spijkerschriftteksten uit Tell Sabi Abyad, een beschouwing van het dagelijkse leven op deze Assyrische *dunnu*.

Deze Phoenix is rijkelijk later verschenen dan voorzien, in het komende jaar hopen we de opgelopen achterstand in te kunnen halen. Met ingang van dit nummer is Matthijs de Jong, werkzaam als bijbelwetenschapper en vertaler (Nieuwe Testament) bij het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem tot de redactie van Phoenix toegetreden. Matthijs de Jong schreef een dissertatie over profetieën uit het boek Jesaja vergeleken met de nieuw-Assyrische profetieën uit de zevende eeuw v.Chr. (*Isaiah among the Ancient Near Eastern Prophets*, Leiden 2006). In vervolg op dit onderzoek houdt hij zich bezig met de vraag naar de verhouding tussen profetie (en andere vormen van divinatie) in het oude Nabije Oosten en de bijbelse profetenboeken.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 11 juni 2010 heeft Ab de Jong (Leiden), hoogleraar vergelijkende godsdienstwetenschappen aan de Universiteit Leiden, de eerste Zenobia Essayprijs ontvangen voor zijn oratie 'Religies zonder traditie' (Leiden 2009). Deze prijs is ingesteld door de stichting Zenobia die zich inzet voor de studie van de cultuurgeschiedenis van de Mediterrane wereld en het Nabije Oosten. De Jong behandelt Sasanidisch Babylonië, het zuiden van Irak in de eerste zeven eeuwen van onze jaartelling vóór de komst van de islam. Hij gebruikt dit als casus ter kritisering van het gangbare classificatiesysteem van religies. De Jong betoogt dat de gangbare classificering in de moderne godsdienstwetenschap, die een model hanteert van vijf wereldgodsdiensten (jodendom, christendom, islam, boeddhisme en hindoeïsme) en een categorie 'overig', ontoereikend is om de godsdienstige verschijnselen die zich voordoen in Sasanidisch Babylonië op een adequate manier in kaart te brengen.

Op 14 september 2010 promoveerde Willemijn Waal op haar proefschrift getiteld *The Source as Object. Studies in Hittite Diplomats* aan de universiteit Leiden. Promotoren waren Wilfred van Soldt en Theo van den Hout (University of Chicago). Haar dissertatie behandelt de organisatie van de tabletcollecties van Hattusa, de hoofdstad van het Hettitische rijk (ca. 1650-1180 v. Chr.). Uitgangspunt vormde de kleitablet zelf, diens uiterlijke kenmerken, zoals formaat, opmaak en vorm. Zoals dit proefschrift heeft aangetoond, bestaan er bepaalde verbanden tussen de lay-out van de tablet en het teksttype dat erop stond geschreven. Ook zijn er chronologische tendensen waarneembaar in het uiterlijk van de kleitablet, hetgeen belangrijk is voor de datering van de teksten. Voorts kan er een duidelijke tweedeling worden gemaakt tussen composities die voor langere tijd werden bewaard, zoals ritueel- en feestbeschrijvingen, annalen en literaire teksten, en documenten die maar een kort leven beschoren waren, zoals orakelverslagen, rechtbankverslagen en economische teksten. Vrijwel alle teksten die langdurig deel uitmaakten van de archieven, waren voorzien van een colofon, die informatie over de titel, het volgnummer en soms de schrijver van de compositie bevatte. Al

met al ontstaat een beeld van een goed georganiseerd en onderhouden *record management* en kunnen we de Hettieten bestempelen als effectieve bureaucraten.

Op 10 november 2010 promoveerde Mirjam van der Vorm-Croughs aan de Universiteit Leiden op een proefschrift getiteld *The Old Greek of Isaiah: An analysis of its Pluses and Minuses*. Promotor was Prof. dr. Arie van der Kooij. In deze dissertatie gaat Van der Vorm-Croughs verder op de weg die eertijds is ingeslagen door Joseph Ziegler (1934) met zijn baanbrekende werk naar de tekst van de Griekse Jesaja. Haar studie biedt een dieper inzicht in de aard van de verschillen tussen de Masoretische en de Septuaginta tekst van het boek Jesaja. De bijzonderheden van de Griekse Jesaja blijken in hoge te mate begrepen te kunnen worden als gevolg van vertaalstrategieën (zoals dubbelvertaling, explicitering en harmonisatie) die deze vertaler hanteerde en tamelijk consequent toepaste. Een opvallende uitkomst van dit onderzoek is, dat de Griekse Jesaja diverse sporen bevat die erop wijzen dat de vertaler gedreven was om het boek stilistisch te verbeteren met betrekking tot het gebruik van retorische figuren.

DE MIDDEN-ASSYRISCHE *DUNNU* VAN TELL SABI ABYAD

BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN EEN VERSTERKTE NEDERZETTING AAN DE GRENS VAN ASSYRIË

MEREL L. BRÜNING EN PETER M.M.G. AKKERMANS

Tell Sabi Abyad in het noordoosten van Syrië was bewoond in prehistorische tijden, maar op de top van de heuvel zijn indrukwekkende resten aangetroffen van een veel latere periode: de Late Bronstijd en het begin van de IJzertijd (laat dertiende tot vroege twaalfde eeuw v. Chr.). Rond 1230 v. Chr. breidden de Assyriërs hun koninkrijk uit naar deze regio en bouwden een versterkt landgoed of *dunnu* op de prehistorische heuvel van Tell Sabi Abyad. Grootschalige opgravingen vanaf 1988 hebben deze kleine maar zwaar versterkte Midden-Assyrische nederzetting blootgelegd, die bewoond was in de late twaalfde eeuw v. Chr., wellicht tot ca. 1125 v. Chr. Het fort is over het algemeen uitstekend bewaard gebleven, op sommige plaatsen staan de muren nog meer dan drie meter hoog. Wie tussen deze indrukwekkende ruïnes doorloopt, waant zich moeiteloos in lang vervlogen tijden.

De omvang van de nederzetting bedraagt alles bij elkaar iets meer dan een hectare. De fortificaties beslaan ca. 60 x 60 m. Het grote voordeel van deze geringe omvang is dat de *dunnu* vrijwel in zijn geheel kon worden blootgelegd. Van de oudste bewoningslaag is nog niet alles opgegraven, maar het overzicht van de opeenvolgende bewoningsfasen is inmiddels nagenoeg compleet.

In vrijwel elke ruimte zijn grote hoeveelheden vondsten aangetroffen, waaronder aardewerk, zegels en zegelingen, sieraden, figurines, wapens, werktuigen en honderden kleitabletten beschreven met spijkerschrift. Ook zijn er vele graven blootgelegd in het fort, variërend van eenvoudige begravingen in ondiepe kuilen tot tombes, gebouwd met leentichels. Sommige doden werden gecremeerd en een aantal kinderen werd in aardewerken kruiken ter aarde besteld. In de meeste graven werden bijgiften aangetroffen, die doorgaans bestonden uit aardewerk en persoonlijke ornamenten.

De vele teksten weerspiegelen de werkzaamheden maar ook de persoonlijke besognes van een aantal hooggeplaatste ambtenaren in het fort. De *dunnu* had verschillende functies: het was een militaire garnizoenspost aan de westelijke grens van het Assyrische rijk, bedoeld om de meest westelijke provincie tegen invallers te beschermen. Het was tevens een administratief

centrum, opgezet om te besturen en te controleren. Daarnaast fungeerde het fort als een douanekantoor op de route van Kargemiš naar de hoofdstad Aššur.

Het fort diende echter niet alleen de belangen van de Assyrische staat, het had ook een private functie. Gedurende de langste tijd van zijn bestaan was de *dunnu* in handen van grootvizier II-*padâ*, die zichzelf ‘koning van Hanigalbat’ mocht noemen. II-*padâ* was één van de machtigste mannen van het Assyrische rijk. Tijdens de regeerperiode van Tukulti-Ninurta I (1233-1197 v. Chr.) en zijn drie opvolgers¹ werd het westelijke deel van het Midden-Assyrische Rijk bestuurd door opeenvolgende leden van een zijtak van de Assyrische koninklijke familie: Aššur-iddin, Šulmānu-mušabši en II-*padâ*. Deze hoogwaardigheidsbekleders die de titel ‘grootvizier’ droegen hadden een machtige positie; alleen de koning stond boven hen!

De nederzetting is waarschijnlijk gesticht door Aššur-iddin rond 1230 v. Chr. in opdracht van Tukulti-Ninurta I. Zijn zoon II-*padâ* kwam in functie in 1197 v. Chr. De grootvizier gebruikte de opbrengst van de landerijen in de omgeving van zijn vestiging in de provincie om zijn hofhouding in Aššur te financieren en zijn eigen ambities te ondersteunen. Het dagelijkse bestuur van het fort viel onder een rentmeester, in de tijd van II-*padâ* waren dat respectievelijk Buriya en Tammite. Tammite komt in veel van de teksten die in het fort zijn aangetroffen ter sprake.

Het waren roerige tijden. Tukulti-Ninurta I wist de Hettieten in het noorden en de altijd onrust veroorzakende nomadenstammen in het noorden en oosten in het gareel te houden. De Hettieten verkeerden voortdurend in staat van militaire paraatheid. Tukulti-Ninurta bevocht ze met succes: in het noordwestelijk gelegen Paphi nam hij eens 28.000 Hettieten gevangen (volgens zijn eigen claims). In het zuiden behaalde hij de ultieme overwinning: hij triomfeerde over Babylon. Deze monsterzege maakte een einde aan bijna tweehonderd jaar voortdurende grensconflicten tussen Assyriërs en Babyloniërs.

Tegen het einde van de regeerperiode van Tukulti-Ninurta I reikte de Assyrische macht van de Eufraat in het noordoosten van Syrië tot het in het zuiden van Irak. Hij verzekerde de Assyrische staat daarmee van de aanvoer van belangrijke importproducten als lapis lazuli, koper, tin en paarden. Zijn grote successen werden hem noodlottig: één van zijn zoons aasde op zijn machtige positie en vermoordde hem. Er ontstond een gewelddadige strijd om de opvolging en in de veertien jaar dat II-*padâ* de bestuurder

¹ Data volgens Boese & Wilhelm 1979; Boese 1982. Zie ook Freydank 1991.

was van het fort van Tell Sabi Abyad zag hij driemaal een nieuwe koning de troon bestijgen.

In de nederzetting vond een continu proces van verbouwingen en renovaties plaats. In deze ingewikkelde bewoningsgeschiedenis zijn zeven hoofdfasen ('levels') te onderscheiden, op basis van veranderingen in architectuur, lay-out en de veronderstelde functie van gebouwen. De jongste twee fases zijn Hellenistisch en later, en worden hier buiten beschouwing gelaten.

De oudste bewoningsfase (level 7)

In de vroegste fase van het fort stond er waarschijnlijk een enkele grote toren bovenop de prehistorische heuvel. Het aardewerk dat in de fundamenten van deze toren is gevonden duidt er op dat hij gebouwd is in de Mitanni-periode. Het koninkrijk Mitanni (in Assyrische bronnen aangeduid als 'Hanigalbat') was een machtige staat, vergelijkbaar met Egypte in termen van internationale politiek. Het omvatte een aantal stadstaten (waaronder Emar en het koninkrijk Aleppo) en strekte zich uit van de Tigris tot het gebied rondom Aleppo. De stadstaat Aššur in het huidige Irak moet enige tijd onder de controle van Mitanni geweest zijn.² In het begin van de veertiende eeuw roofde Mitanni-koning Saušatar de gouden en zilveren deuren van de tempel van Aššur, die hij als buit naar zijn hoofdstad Waššukanni bracht³. Na deze gebeurtenis was Aššur een vazalstaat die schatting betaalde aan Mitanni.

Er is erg weinig bekend over de politieke situatie in de Balikh-regio in deze tijd.⁴ Op Tell Sabi Abyad bouwden de Mitanni een min of meer vierkante toren van ca. 18 x 21 m. De toren stond op de top van de heuvel, zo'n zes meter boven het huidige maaiveld en keek uit over de omringende vlakten. Het bouwwerk bestond uit zware, twee meter dikke muren van leentichels. De dikte van de muren en de aanwezigheid van een trappenhuis wijzen op de aanwezigheid van een of meerdere verdiepingen. Op de begane grond waren tien kamers aanwezig. De kleinste kamer was letterlijk 'het kleinste kamertje'; er werd een latrine in aangetroffen. In een van de andere kamers waren dertien kleine, ondiepe nisjes aanwezig. Deze nisjes werden mogelijk gebruikt om kleitabletten in op te slaan.⁵

² Beckman 1999, 48-54 (nr. 6B); Pfeiffer 1932, nr.1; Wiseman 1953, nrs. 13,14.

³ Zie het Verdrag van Šattiwaza en Šuppiluliuma, Beckman 1999, 48-54 (nr. 6B).

⁴ Harrak 1987, 1-2; Jakob 2003, 5.

⁵ Cf. Akkermans et al. 1993, 9-13.

De stichting van de dunnu (Level 6)

Tijdens de regeerperiode van Aššur-uballit I (1353-1318) veranderde de positie van de Assyriërs geleidelijk. Mitanni wilde de banden met Aššur verstevigen en de Assyriërs hoefden geen schatting meer te betalen. Onder koning Adad-narari (1295-1264) probeerden de Assyriërs geleidelijk aan meer grip op het noorden van Mesopotamië te krijgen. Rond 1285-1280 werd het koninkrijk Mitanni een vazalstaat van Aššur na een aanval van Adad-narari. Na een tweede militaire campagne in 1275-1270 was het gebied definitief onder controle. Tijdens de regeerperiode van de Assyrische koning Shalmaneser I (1263-1234) werd waarschijnlijk voor het eerst bestuurlijke controle uitgeoefend over het gebied.⁶

Tukulti-Ninurta I versterkte en consolideerde de Assyrische macht over Mitanni. De lokale vazalkoning werd vervangen door een hooggeplaatste Assyriër die zich ‘grootvizier’ en ‘koning van Hanigalbat’ mocht noemen. In het gebied werd een reeks van versterkte nederzettingen gebouwd om de herwonnen macht te behouden en de nieuwe districten te besturen. De *dunnu* op Tell Sabi Abyad is er één van.

Rond 1230 v. Chr. sloopten de Assyriërs de Mitanni-toren tot op zijn fundamenteën en herbouwden hem. De prehistorische heuvel werd gedeeltelijk afgevlakt om de bouwplannen mogelijk te maken. Om de toren heen werd een muur van ongeveer twee meter dik gebouwd die een ruimte van ca. 60 x 60m omsloot.

Naast de toren werd een monumentaal gebouw van ongeveer dezelfde omvang neergezet. Dit ‘paleis’ was waarschijnlijk de residentie van de bestuurder van het fort. Het had een witgepleisterde façade. Het gebouw bestond uit drie delen: een langgerekte hal met aan weerszijden rijen van kleinere kamers. Beide zijvleugels hadden een identieke lay-out, met een badkamer en toilet aan de zuidzijde. Voor je het gebouw binnentrad, kwam je in een hal of voorhof terecht die geplaveid was met gebakken leemtegels.

De vloeren van de badkamers waren betegeld met gebakken leemtegels, de naden waterdicht gemaakt met bitumen (een soort natuurlijk asfalt). Een afvoerpijp van gebakken tichels leidde naar een grote beerput aan de andere kant van de muur.

Naast de toren en de residentie waren binnen deze omheining aanvankelijk alleen een paar barakachtige gebouwen aanwezig, het was grotendeels

⁶ Harrak 1987, 155-205.

een open ruimte. In deze ommuurde binnenplaats werden enkele doden begraven.

Geleidelijk aan zette men er meer gebouwen bij en werd de ruimte opgevuld met huizen, voorraadgebouwtjes, en werkplaatsen. Een trappenhuis aan de noordzijde van het fort gaf toegang tot de tweede verdieping van het fort. In de nederzetting is dus veel meer ruimte aanwezig geweest dan op de plattegronden te zien is.

Om de brede fortmuur heen werd nog een tweede verdedigingslinie aangelegd. De Assyriërs groeven een indrukwekkende vier meter brede droge gracht rondom het fort. De gracht sneed $3\frac{1}{2}$ meter diep in prehistorische lagen en was gedeeltelijk gestut met steunmuren. Het moet een enorm karwei geweest zijn om zoveel aarde te verplaatsen. Naar alle waarschijnlijkheid zijn er grote aantallen krijgsgevangenen en gedeporteerden voor ingezet.

In het noordwesten, waar een lang, zachtjes hellend zadel in de *tell* een natuurlijke toegangsweg vormde, was een passage over de gracht met een versterkte toegangspoort, met aan weerszijden grote steunberen. Wie de gracht gepasseerd was, kon het vervolgens het fort binnen gaan via de hoofdingang in het midden van de noordelijke fortmuur.

In de ruimte tussen de gracht en de fortmuur werden woonhuizen, werkplaatsen, ovens en andere huishoudelijke constructies neergezet. Op verschillende plaatsen zijn collecties van bewerkte half-edelstenen aangetroffen, waarschijnlijk het ruwe materiaal voor de vervaardiging van kralen en hangers. Mogelijk is een aantal van de stenen kralenkettingen die in het fort zijn gevonden ter plekke vervaardigd. In één van de werkplaatsen werd een onafgemaakt stenen cilinderzegel gevonden, wat er op kan duiden dat dit soort zegels ook lokaal gemaakt werden (zie afbeeldingen 22 a & b van het artikel van Frans Wiggermann). Aan de gebrekkige kwaliteit van een andere cilinderzegel is te zien dat hier een minder vaardige zegelsnijder, wellicht een leerling, aan het werk is geweest.

In het zuidelijke deel van de nederzetting tussen fortmuur en gracht bevond zich een wirwar van onregelmatig tegen elkaar aangebouwde kamertjes. Hier hebben vooral huishoudelijke activiteiten plaatsgevonden. In een gebouwtje aan de westzijde lag een schaal met verkoolde teentjes knoflook er in.

In de oostelijke ruimte tussen fortmuur en gracht was het pottenbakkerskwartier. In een groot gebouw met kamers van verschillende omvang werd een voorraad van aardewerken kommen aangetroffen, samen met potten die nog moesten worden gebakken, twee draaischijven en andere restanten van aardewerkproductie. Naast het gebouw bevonden zich twee grote pottenbakkersovens in afgescheiden ruimtes.

Grootscheepse verbouwingen (level 5)

Rond 1210-1200 verkeerde de *dunnu* in slechte staat. Een aantal gebouwen was door gebrek aan onderhoud zelfs ingestort. Rentmeester Tammite zette een grootscheepse renovatie in gang. De lay-out bleef in grote lijnen hetzelfde, maar er vonden vele veranderingen in de indeling plaats. De buitenmuur en een groot aantal gebouwen werden gedeeltelijk afgebroken en herbouwd. De façade van de toren werd versterkt door een zware muur. De torenmuur werd hierdoor tussen de 2 en de 3,3 meter dik. Aan de binnenzijde van de toren vond ook een renovatie plaats. Teksten duiden erop dat de toren gebruikt werd om lokale werkers te huisvesten, maar ook om gevangenen vast te zetten. De open ruimtes binnen de fortmuren werden in deze fase dichter bebouwd dan voorheen.

De architectuur buiten de fortmuren werd vrijwel overal met de grond gelijk gemaakt. Overal verrezen nieuwe huizen en werkplaatsen. De gracht was geleidelijk aan opgevuld geraakt met huishoudelijk afval en as van de haarden en ovens. Toen de renovatie werd ingezet was hij al vrijwel niet meer zichtbaar. De pottenbakkerswerkplaats buiten de fortmuren raakte in onbruik en werd vervangen door een nieuwe werkplaats binnen de muren. Het trappenhuis aan de noordzijde van het fort werd omgebouwd tot een badkamer. Een nieuw trappenhuis verrees aan de oostzijde, langs de fortmuur. De noordkant van het fort werd uitgebreid; de noordmuur van de architectuur die hier inmiddels tegen de façade van het fort was aangebouwd, werd de nieuwe buitenmuur. De toegangspoort werd afgesloten en er werd een andere poort gemaakt in het noordwesten.

Wie de poort doorging, kwam terecht in een grote hal met een serie kleine kamertjes aan de westkant. Iedereen die het fort in- en uitging moest deze hal passeren. In de kamertjes bevonden zich een badkamer en toilet-ruimte. De vloer van de hal was bedekt met gebakken leemtichels. Alle deuropeningen werden gesloten door houten deuren. Op een strategische plaats, naast de toegangspoort, bevond zich een kantoor met een archief van kleitabletten. Direct voor dit kantoor in de hal lagen fragmenten van kleitabletten en vele zegelingen van klei met zegelindrukken erop. Blijkbaar werden verzegelde producten hier in ontvangst genomen. De verzegelingen werden ter plekke verbroken en weggegooid.

Ook op een aantal andere plaatsen zijn kleitabletten aangetroffen, zoals in de keuken tussen de toren en de noordelijke fortmuur. In deze ruimte bevonden zich verhoogde vuurplaatsen in rijen langs de noordelijke en zuidelijke muren en massa's vaatwerk, waaronder grote schalen voor gemeenschappelijke maaltijden. De tabletten zijn naar alle waarschijnlijkheid van een hogere verdieping naar beneden gevallen.

Diverse gebouwtjes zijn geïdentificeerd als de werkplaatsen van gespecialiseerde ambachtslieden. In een kamer ten noorden van de toren werden kleitabletten gevonden die aanduiden dat dit het kantoortje was van de bierbrouwer Šilli-Ištar-Nabula. Ten oosten van de toren bevond zich het huis van de schrijver Bēlu-ēriš. Ten noorden van de schrijver bevond zich de nieuwe pottenbakkerswerkplaats. In het zuiden was de bakkerij van Paya. In zijn vertrekken waren vele broodovens aanwezig en grote hoeveelheden maalstenen. Er werden teksten gevonden die betrekking hebben op de verdeling van graan, meel en brood onder de inwoners van het fort en onder vertegenwoordigers van andere nederzettingen.

Donkere tijden (levels 4 en 3)

Rond 1185-80 v. Chr. vonden opnieuw belangrijke veranderingen plaats in lay-out en organisatie. Een deel van het fort werd verwoest door een grote brand en gebouwen raakten opnieuw in verval. Muren en vloeren werden zwartgeblakerd en een dikke laag van verbrand muurmateriaal, as en verbrande houten balken werd afgezet in de toren, de residentie en in naburige gebouwen. Mogelijk hield de brand verband met een periode van crisis. De residentie had vóór de brand begon al een andere functie gekregen. Er werden tonnen graan in zakken in de centrale hal en in de voorhof opgeslagen. In de kamers werd graan gemalen en de badkamervloer werd als dorsvloer gebruikt. Het feit dat zo'n belangrijk gebouw als de residentie van de bestuurder van het fort een soort schuur was geworden, spreekt boekdelen. De rol van de lokale Assyrische autoriteit was uitgespeeld.

Het lijkt aannemelijk dat deze veranderingen en de uiteindelijke verwoesting van het fort samenhangen met de dood van Ilī-padâ en de conflicten die daarna ontstonden tussen zijn zoon en het koninklijke hof. De *dunnu* was afgesneden van zijn toegang tot het centrum van de macht.

Na de brand was het centrum van de *dunnu* een ruïne. Tussen de ingestorte muren werden her en der broodoventjes en opslagbakken geplaatst. De ruïnes werden ook gebruikt om huishoudelijk afval in te storten en er werden doden in begraven. Sommige gebouwen werden opgeknapt, maar de toren en de residentie raakten definitief in verval.

In het noorden en noordwesten werden gebouwen die nog goed bruikbaar waren gerenoveerd. Er werden nieuwe vloeren ingelegd en de ruimtes kregen een nieuwe indeling. Ten zuiden van de toren en de residentie is een deel van deze fase weg geërodeerd. Hier zijn de restanten van werkplaatsen aangetroffen met voorraadbakken en oventjes. Een grote pottenbakkersoven stond aan de andere kant van de nederzetting, in de open ruimte ten noorden

van een van de woonhuizen. Blijkbaar werd er nog steeds aardewerk geproduceerd op Sabi Abyad.

Het is niet duidelijk of de nederzetting nog steeds ommuurd was in deze tijd. De fortmuren waren zeker nog zichtbaar, maar of ze onderhouden werden of in verval waren geraakt weten we niet.

In de laatste bewoningsfase hoopte huishoudelijk afval zich op in de open ruimtes in en rond de huizen. De ruïnes raakten steeds verder in verval en waren nu grotendeels opgevuld met muurmateriaal en afval. De vloeren binnen de gebouwen die nog in gebruik waren, moesten daarom steeds worden opgehoogd. Dat betekende dat ook de daken opgehoogd moesten worden. In de open ruimtes werden steeds meer kleine en onregelmatige structuren neergezet, die meestal één of meer broodoventjes en voorraadbakken herbergden.

Uit een aantal teksten die in de architectuur van levels 4 en 3 werden aangetroffen, blijkt dat de *dunnu* nog steeds functioneerde binnen het administratieve systeem en onder de controle stond van het Assyrische rijk, al gebeurde dit op een veel kleinere schaal dan voorheen en was het belang van de nederzetting sterk afgenomen. De verbouwingen die in deze laatste fase hebben plaatsgevonden suggereren dat de *dunnu* nog zo'n twee of drie generaties (40-50 jaar) in gebruik kan zijn geweest. Ook de teksten duiden er op dat de nederzetting aan het einde van de twaalfde eeuw verlaten was, mogelijk tijdens de regeerperiode van Aššur-rēša-iši (1132-1115 v. Chr.).⁷

Literatuur

- Akkermans, P.M.M.G., Limpens J. & Spoor R.H. 1993, On the frontier of Assyria: Excavations at Tell Sabi Abyad, 1991, *Akkadica* 84/85, 1-52.
- Akkermans, P.M.M.G. & Wiggermann, F.A.M. (in druk), *Life and Times of a Middle-Assyrian dunnu, at Tell Sabi Abyad, Syria*.
- Beckman, G. 1999, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta.
- Boese J. 1982, Burnaburiaš II, Melišipak und die mittelbabylonische Chronologie, *Ugarit Forschungen* 14, 15-26.
- Boese J. & Wilhelm G. 1979, Aššur-dān, Ninurta-apil-ekur und die mitterassyrische Chronologie, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71, 19-36.
- Duistermaat, K. 2008, *The Pots and Potters of Assyria. Ceramic Sequence and the Production and Use of Ceramics at Late Bronze Age Tell Sabi Abyad, Syria (PALMA 4)*, Turnhout.

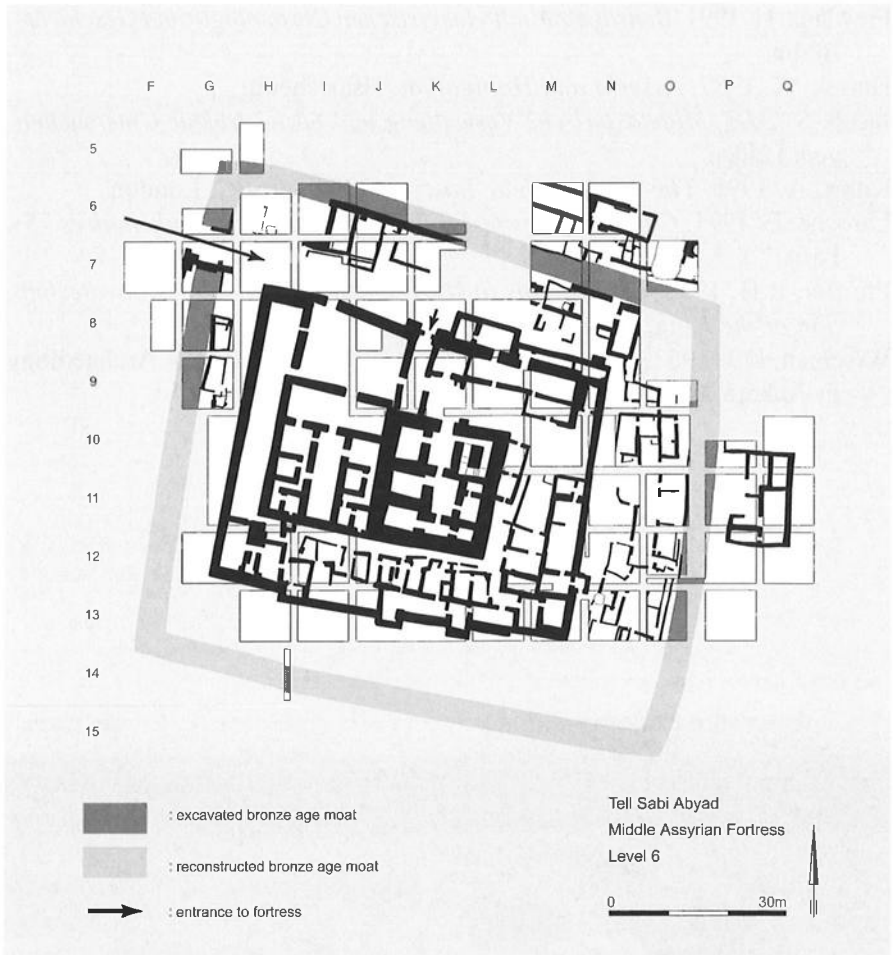
⁷ Akkermans & Wiggermann, in druk.

- Freydank, H. 1991, *Beiträge zur mittellassyrischen Chronologie und Geschichte*, Berlin.
- Harrak, A. 1987, *Assyria and Hanigalbat*, Hildesheim.
- Jacob, S. 2003, *Mittellassyrische Verwaltung und Sozialstruktur-Untersuchungen*, Leiden.
- Kuhrt, A. 1995, *The Ancient Near East: c. 3000-330 BC*, London.
- Laroche, E. 1971, *Catalogue des textes hittites (Etudes et commentaires 75)*, Paris.
- Pfeiffer, R.H. 1932, *Excavations at Nuzi, II: the Archives of Shilwateshub, Son of the King*, Cambridge Mass.
- Wiseman, D.J. 1953, *The Alalakh Tablets* (British Institute of Archaeology in Ankara, Occasional Publications 2), London.

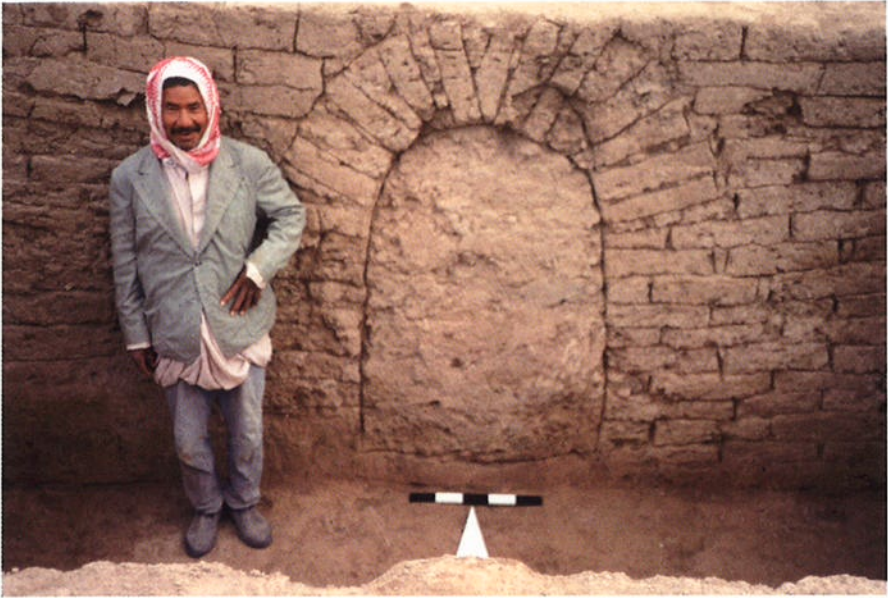

Afb. 1: De dunnu van Tell Sabi Abyad (Foto: Peter Akkermans).

Afb. 2: *Plattegrond van de dunnu van Tell Sabi Abyad, level 6* (Tekening: Mikko Kriek).

Afb. 3: *Deur met boogconstructie, Tell Sabi Abyad. Waarschijnlijk hadden alle doorgangen oorspronkelijk rondbogen* (Foto: Peter Akkermans).

Afb. 4: *Kamer met nisjes, Tell Sabi Abyad. Deze formatie doet denken aan de kleine hokjes bekend uit Neo-Babylonische en Neo-Assyrische sites waarin kleitabletten werden gearhiveerd* (Foto: Peter Akkermans).

Afb. 5: Vaatwerk uit de Late Bronstijd, Tell Sabi Abyad (Foto: Peter Akkermans).

WEIN, WEIB UND GESANG IN EEN MIDDEN-ASSYRISCHE
NEDERZETTING AAN DE BALIKH

F.A.M. WIGGERMANN

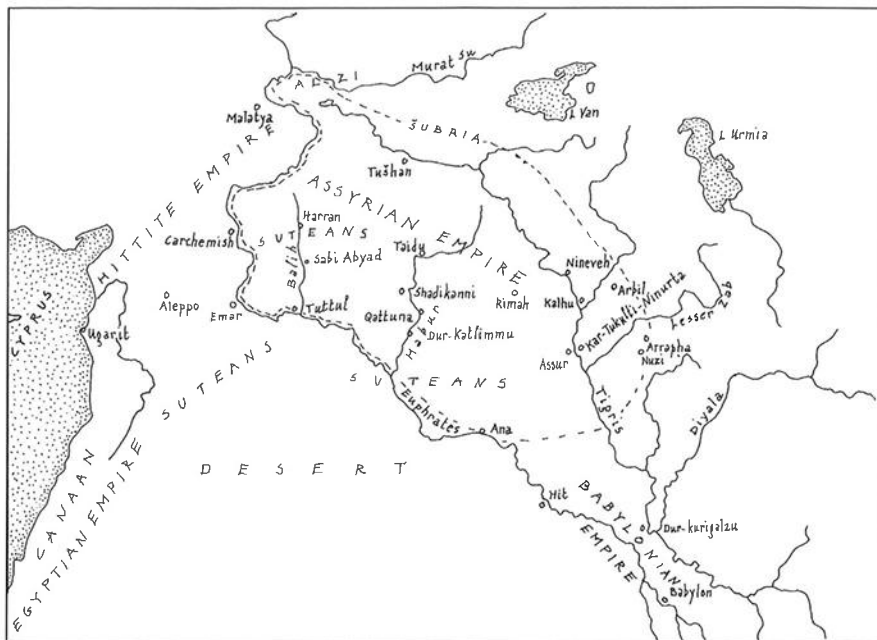
De Midden-Assyrische dunnu Tell Sabi Abyad

In Syrië ligt een kleine nederzetting uit de Late Bronstijd, die opgegraven wordt door een team van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) en de Universiteit Leiden onder leiding van Prof.dr. P.M.M. G. Akkermans; de schrijver van dit artikel is als epigraaf aan de expeditie verbonden. De moderne naam van de nederzetting is Tell Sabi Abyad, de 'Heuvel van de Witte Jongen'. Onder de Midden-Assyrische overblijfselen ligt nog een hele serie dorpen uit de prehistorische tijd (zevende millennium v. Chr.), die (per definitie) buiten de competentie van de Assyrioloog vallen en daarom hier verder niet ter sprake zullen komen.

In de Late Bronstijd strekt het Midden-Assyrische rijk zich uit in de steppe tussen de Eufraat in het westen en het Kurdische bergland in het oosten. Ten zuidoosten ervan ligt het Babylonische rijk, in deze tijd onder de Kassitische Dynastie, en aan de overkant van de Eufraat ligt het machtige Hettitische Rijk, dat grote delen van Syrië en Anatolië beheerst. In Kanaän, ten zuiden van het Hettitische Rijk, begint de Egyptische invloedssfeer (zie afbeelding 1).

Assyrië bestaat uit heuvels en bergen in het noorden, en toenemend droog steppeland in het zuiden. De Assyrische steppe wordt ook wel de Jezira, het 'Eiland' genoemd. Sabi Abyad ligt midden in de steppe, net op de zuidelijke grens van de regenlandbouwzone; aanvullend irrigatiewater kon uit de nabij stromende Balikh betrokken worden. In de oude tijd heette het westelijke deel van het Midden-Assyrische rijk ook wel Hanigalbat.

De in Sabi Abyad gevonden spijkerschriftteksten, nu zo'n vierhonderd, informeren ons over de geschiedenis van de nederzetting, en haar functie binnen het Midden-Assyrische Rijk. De nederzetting is een *dunnu*, dat wil zeggen de boerderij waar een stadsfamilie haar leeftocht genereert. De stadsfamilie in kwestie is echter geen gewone familie, maar die van de grootvader en koning van Hanigalbat, na de koning de machtigste man van het rijk. De *dunnu* Sabi Abyad is dus geen gewone boerderij, maar een soort staatsboerderij, één van meerdere waar de familie de fondsen niet alleen genereert voor haar eigen onderhoud, maar ook voor haar officiële taakvervulling.

Afb.1: Het Assyrische Rijk rond 1200 v. Chr. (Tekening: Frans Wiggemann).

Behalve als agrarisch productiebedrijf functioneert de *dunnu* ook als vesting in een verder nomadisch gebied, als lokaal bestuurscentrum, en als douanepost waar karavananen van en naar het Hettitische Rijk worden in- en uitgeklaard. Wanneer de nederzetting in onze teksten ter sprake komt, spreekt men kortweg van ‘de *dunnu*’; andere *dunnu*’s worden vaak gespecificeerd met de naam van hun stichter, of die van een god (bijvoorbeeld *Dunni-Aššur*: ‘Dunnu-van-de-god-Aššur’, een locatie ten noorden van Sabi Abyad), en het is niet uitgesloten dat Sabi Abyad elders, om verwarring te voorkomen, ook met zo’n uitgebreidere naam benoemd werd.

Eenmaal wordt een onderscheid gemaakt tussen ‘de grote *dunnu*’, waarschijnlijk de Assyrische bouwwerken met de ommuurde vesting in het midden, en de ‘*dunnu* van de Sub[areërs]’, vermoedelijk de ergens daaromheen liggende schamele onderkomens van de gedeporteerde dwangarbeiders uit het noorden (Subartu). Van deze onderkomens is niets teruggevonden, net zo min als van die van de uit het kernland geïmporteerde Assyrische boeren. Zoals we uit de teksten weten gaat het om behuizing voor een totaal van circa duizend afhankelijkken.

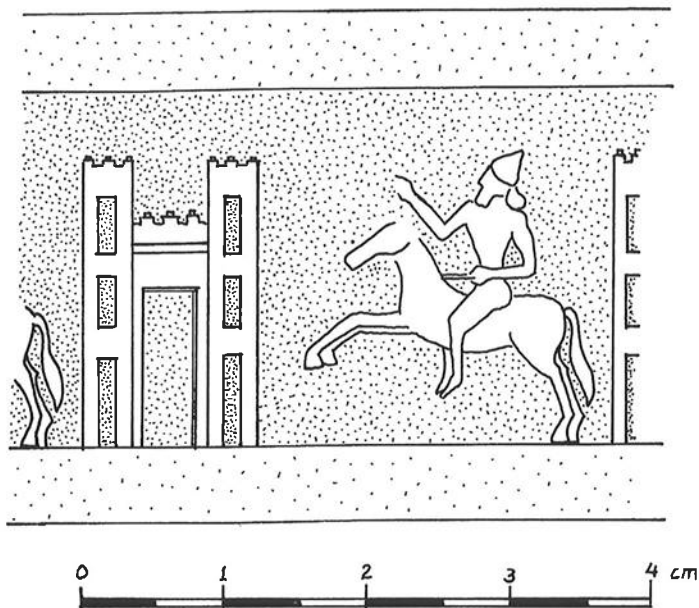
De *dunnu* stond dus onder leiding van de grootvizier en koning van Hanigalbat, achtereenvolgens Aššur-iddin, Shulmānu-mušabši (mogelijk geen lid van de familie), en Ilī-padâ. De grootvizier, een van de belangrijkste mannen in het Rijk, was echter vaak onderweg, en gedurende zijn afwezigheid werd het dagelijks bestuur waargenomen door zijn rentmeester, achtereenvolgens Mannu-kî-Adad, Buriya, en Tammitte. De meeste teksten stammen uit de tijd van grootvizier Ilī-padâ en rentmeester Tammitte, ongeveer tussen 1196 en 1185 v. Chr.

De oudst gedateerde tekst hoort in het begin van de regering van Tukulti-Ninurta I (1233-1197), de koning die samen met grootvizier Aššur-iddin verantwoordelijk was voor de reorganisatie van de westelijke provincie en de stichting van *dunnu*'s in dat gebied. Na de dood van Ilī-padâ usurpeert zijn zoon Ninurta-apil-Ekur (1182-1170) de Assyrische troon, en verliest de familie haar interesse in Hanigalbat. De officiële gebouwen vergaan tot ruïnes, en de *dunnu* degradeert tot een buurtboerderij. De jongste tekst lijkt te dateren in de regering van Aššur-rēša-iši (1132-1115), in wiens tijd Aramese stammen *en masse* de Eufraat oversteken, en het rijk zijn gezag in het westen verliest. Van de kortstondige wederopleving onder Tiglathpileser I (1114-1076) heeft de *dunnu* kennelijk niet meer kunnen profiteren.

Uit de teksten krijgen we een beeld niet alleen van bestuur, politiek, arbeid, landbouw en industrie, maar ook, zij het indirect, van het dagelijks leven in de Late Bronstijd. Dat nu is het onderwerp van de huidige beschouwing. Teksten en archeologische vondsten uit andere Midden-Assyrische nederzettingen en uit de beide hoofdsteden, Aššur en Kar-Tukulti-Ninurta, vullen de gegevens uit Tell Sabi Abyad aan. Ter verduidelijking heb ik hier en daar, wanneer dat gerechtvaardigd was, decorstukken uit de Nieuw-Assyrische tijd opgesteld, steeds als zodanig aangegeven. Centraal staat een unieke vondst uit de schatkamer van de *dunnu*, die een verrassend nieuw licht werpt op een oud, misschien wel het oudste, probleem.

Aan het Bier bij de Grootvizier

Op een dag tijdens de regering van de Midden-Assyrische koning Aššurnādin-apli (1196-1194 v. Chr.) levert een brouwer van Sabi Abyad, Balligunaju geheten, '40 liter bier voor het diner van Ilī-padâ' (Tekst (T) 97-23). Deze laatste, grootvizier van het rijk en eigenaar van de nederzetting (zie afbeelding 2), drinkt dat bier niet in zijn eentje op, maar samen met zijn staf en eventuele gasten. In het totaal gaat het om hooguit veertig man, want één liter bier per aanzittende lijkt wel het minimum. Ongefilterd bier

Afb. 2: Ilī-padā meldt zich in Assur. Zegelafdruk, Tell Sabi Abyad (Bron: Wiggermann 2006, fig. 142).

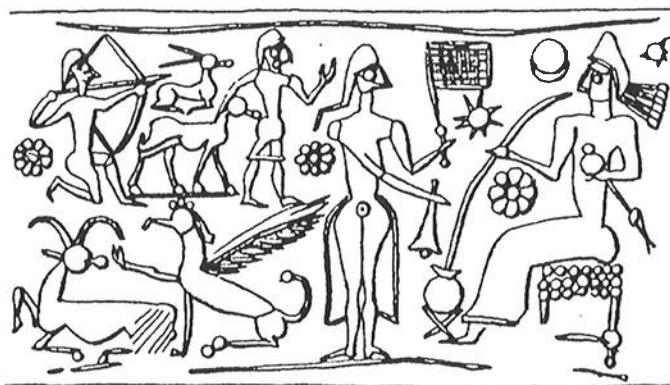
werd met een bronzen pijpje direct uit het vat gedronken (zie afbeelding 3 a & b); zulke pijpjes zijn ook gevonden, maar het is niet duidelijk of alle bier ongefilterd was en zo gedronken werd. Tafels en stoelen werden uit een magazijn gehaald, en na de maaltijd weer teruggebracht.

De gasten kunnen locale hoogwaardigheidsbekleders zijn, of buitenlandse diplomaten die onderweg zijn tussen de hoofdstad Aššur en hun thuisland. Aan zulke officiële reizigers (*ubru*) werd door hun gastheer, de Assyrische staat (in Sabi-Abyad vertegenwoordigd door Ilī-padā), logies verleend in nederzettingen die dan als staatsgasthuis (*ubrūtu*) fungeerden (T97-10). De locaal gemaakte onkosten konden op de centrale overheid in Aššur verhaald worden.

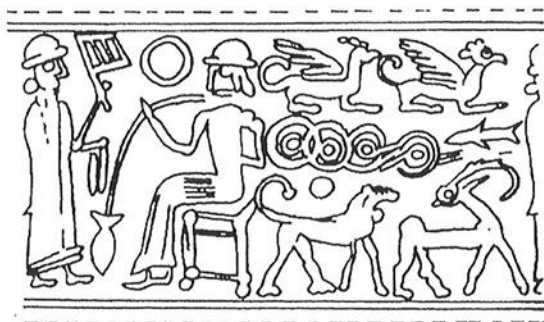
Soms waren er ook belangrijke vrouwen in het gezelschap van de grootvizer, zoals een prinses, die kennelijk vrij invloedrijk was. Haar aanwezigheid kan afgeleid worden uit het volgende omkopingscontract (Tekst 97-5), onze oudste tekst, geschreven vlak na de stichting van de *dunnu* (ca. 1230 v. Chr.):

1 mannelijke ezel van drie jaar, die prinses Epirat-Aš[šur] te goed heeft van Sîn-u[...], zoon van Eriba-Aššur uit Šuadikanni. Deze ezel is het geschenk; (wanneer) zij (de prinses) zijn zaak behartigd heeft, kan zij haar geschenk in ontvangst nemen.

a

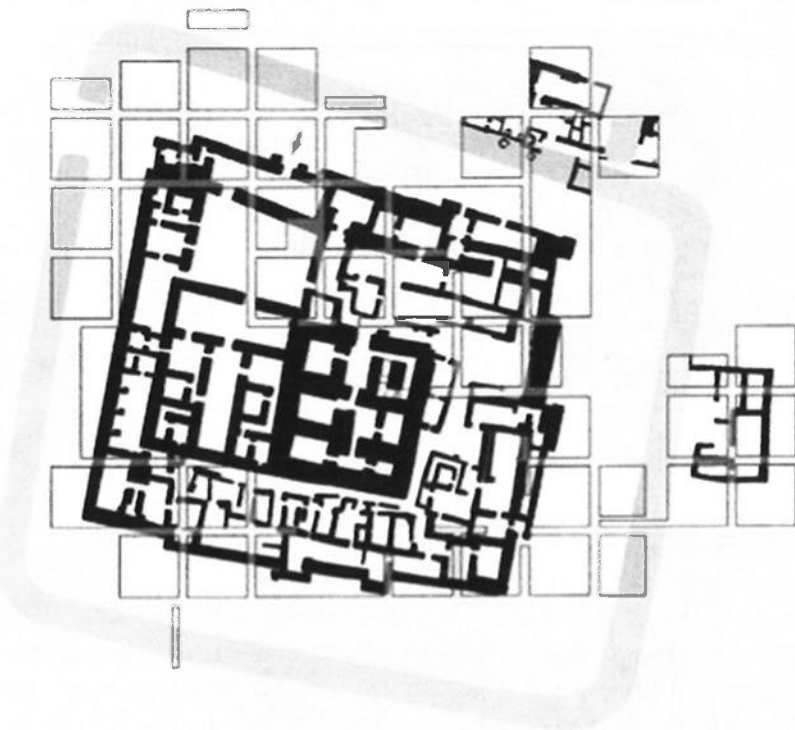
b

Afb. 3 a & b: Bier met een rietje (Bron: Matthews 1990, fig. 537 & 539).

(Verdrag gesloten) ten overstaan van: Gelzu zoon van Alāju, Asīru zoon van Siniy[a], Bēl-ahišu, schrijver, zoon van Aššur-dameq.
Maand Muhur-ilāni, dag 6, limu Šunu-qardū.

Een andere prinses reist met haar eigen rentmeester (T89-11; cf. T99-5+, T02-7), en dus huishouden; hij leent veertig liter sesamololie van Tammitte. Waar dergelijke gasten ondergebracht werden is de vraag; misschien was een van de twee appartementen in het paleis voor belangrijke dames gereserveerd, wanneer die er waren (zie afbeelding 4).

De locatie van het diner van Ilī-padâ moet de grote zaal in datzelfde paleis zijn geweest, de enige ruimte waar een min of meer officieel gezelschap van hooguit veertig man ondergebracht kon worden. Wat men bij

Afb. 4: *De dunnu ten tijde van grootvizier Illi-padâ en rentmeester Tammitte, Tell Sabi Abyad*
(Tekening: Mikko Kriek).

De hoofdingang ligt in de noordmuur (links boven) bij de pijl. Na passage van een smalle gang met aan het eind een wachthokje betreedt men het algemene ontvangsthof; meteen rechts bevindt zich het kantoor van de rentmeester, waar zo'n 135 administratieve teksten en aanwijzingen voor een bewaarkist werden opgegraven. In een kleine ruimte ten zuiden daarvan werden grote opslagvaten aangetroffen, mogelijk in samenhang te zien met de uitgifte van rantsoenen (bier en meel), een van de taken van de rentmeester. Een ingang in de zuidmuur van het hof geeft toegang tot het 'paleis' van de grootvizier, met een open voorhof waar hij de lopende zaken afwikkelde, en daarachter een drieluik woonhuis bestaande uit een ontvangstaal, rechts en links geflankeerd door twee (oorspronkelijk) bijna identieke appartementen, elk met eigen sanitair.

Een doorgang in de oostmuur van het algemene voorhof geeft toegang tot de ondersteunende sector, waar het personeel werkte en woonde; meteen links aan de binnenkant van de noordmuur (in het poortgebouw van de voorafgaande bouwfase) ligt het kantoor van de brouwer. De toren in het midden is waarschijnlijk het 'werkhuis', waar krijgsgevangenen onder toezicht van de Assyrische staat hun werkzaamheden verrichtten. De bouwsels in de noordoosthoek behuizen de keukens, en misschien het verblijf van de rentmeester en zijn gezin; hier werden in een achterkamertje de inactieve teksten bewaard. Langs de oostmuur heeft de pottenbakker zijn magazijn, en in de zuidoosthoek ligt het kantoor (annex woonhuis) van een schrijver, die zich onder andere met de voedselverwerking bezig hield (17 teksten). De zuidvleugel was het domein van bakker Paya; alle teksten betreffende de administratie van meel en brood (ca 25 teksten) komen hier vandaan. De (industriële) activiteiten die in de hokjes langs de westmuur werden ontplooid konden nog niet geïdentificeerd worden.

deze gelegenheid bij het bier at weten we niet, in ieder geval brood, sesamolie, waterkers, knoflook, uien, komijn, en koriander, de karige ingrediënten van een Assyrisch standaardmaal. Verder was er altijd schapen- en geitenvlees beschikbaar (T93-9), soms misschien rund; wildzwijn werd gejaagd en gegeten, evenals gevogelte, waaronder twee soorten duif. De kip, afkomstig uit India en uiteindelijk China, was wel al in Aššur gearriveerd (zie afbeelding 5), maar nog niet in de provincie.

Het meeste voedsel werd natuurlijk ter plekke verworven, maar sommige belangrijke ingrediënten moesten geïmporteerd worden (T 98-92):

25 liter honing, die Tammitte, de rentmeester van Ilī-padâ, te goed heeft van Lab'[u zo]n van Šadduru, en van Abd-'enate. Binnen één maand moeten zij (de honing) leveren, en dan kunnen zij hun tablet breken.

(Verdrag gesloten) ten overstaan van Šilli-[...], zoon van Amēl-[...], en van B[ēlu-ēreš], sch[rijver].

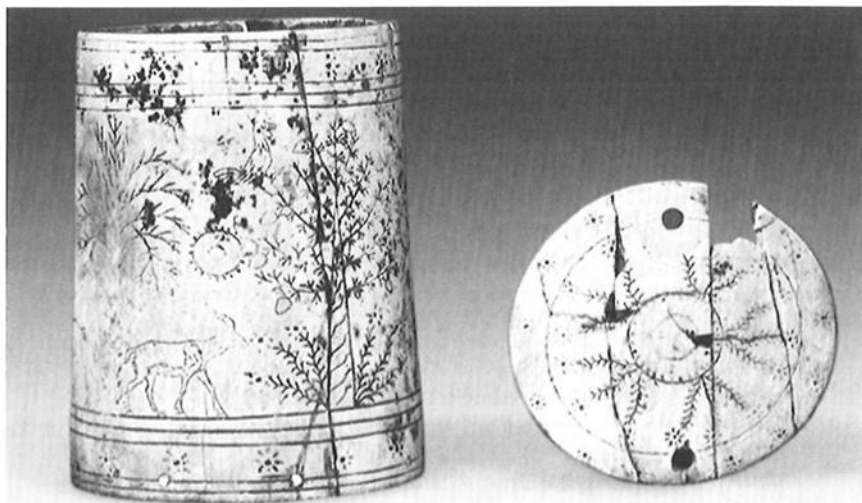
Maand Alla[natu], dag 24, līmu Adad-nādin-šumāti.

Deze handelaren, Lab'u en Abd-'enate, komen vaker langs in Sabi Abyad; één van de twee, Abd-'enate, heeft een West-Semitische naam, en één van de twee zegelt het tablet met een Levantijnse ringzegel (zie afbeelding 6). De honing is kennelijk nooit geleverd, anders was het contract 'gebroken'.

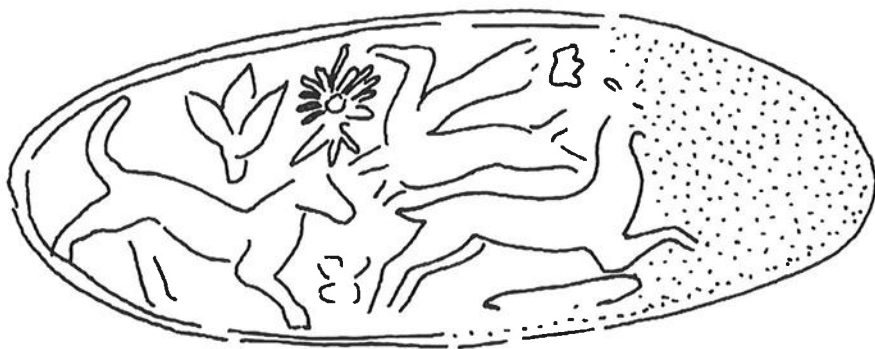
De laatste getuige van dit en het vorige contract is de schrijver, die het document natuurlijk ook zelf geschreven heeft. De schrijver is een van de weinige ambtenaren van wie we een afbeelding uit Midden-Assyrische tijd hebben in de vorm van een beeldje (zie afbeelding 7). Volgens de tekst was dit beeldje opgesteld in de tempel van Ištar in Arbela, het huidige Erbil in Kurdistan; de schrijver heeft zijn zondagse pak aan, de kleding die we ook voor Ilī-padâ en zijn gasten kunnen veronderstellen. Hij brengt zijn oudste zoon, dat wil zeggen leerling en hopelijk opvolger, onder de aandacht van de godin, zijn werkgever:

Tot Ištar, de grote dame die in het Egašankalama [in] Arbela (Erbil) woont, zijn meesteres, heeft de tempelschrijver Šamšī-Bēlu zoon van de schrijver Nergal-nādin-ahi, voor het leven van zijn heer Aššur-dān (I 1168-1133), de koning van Assyrië, voor zijn eigen leven en welzijn, en voor het welzijn van zijn oudste zoon, een bede gericht en (aan haar) een bronzen beeldje met een gewicht van 2 kilo gewijd. De naam van dat beeldje is: 'Ištar, het verhoren van gebeden behoort aan u toe'.

Er is meer bekend over de samenstelling van een Assyrische feestmaaltijd uit de Nieuw-Assyrische tijd, die in principe niet zo verschillend is van de Midden-Assyrische, maar wel met alles op een heel veel grotere schaal. Koning Aššurnasirpal II (883-859 v. Chr.) bijvoorbeeld wijdt zijn nieuwe paleis in met een tiendaagse *housewarming* party, waarop hij 69.574 binnen-

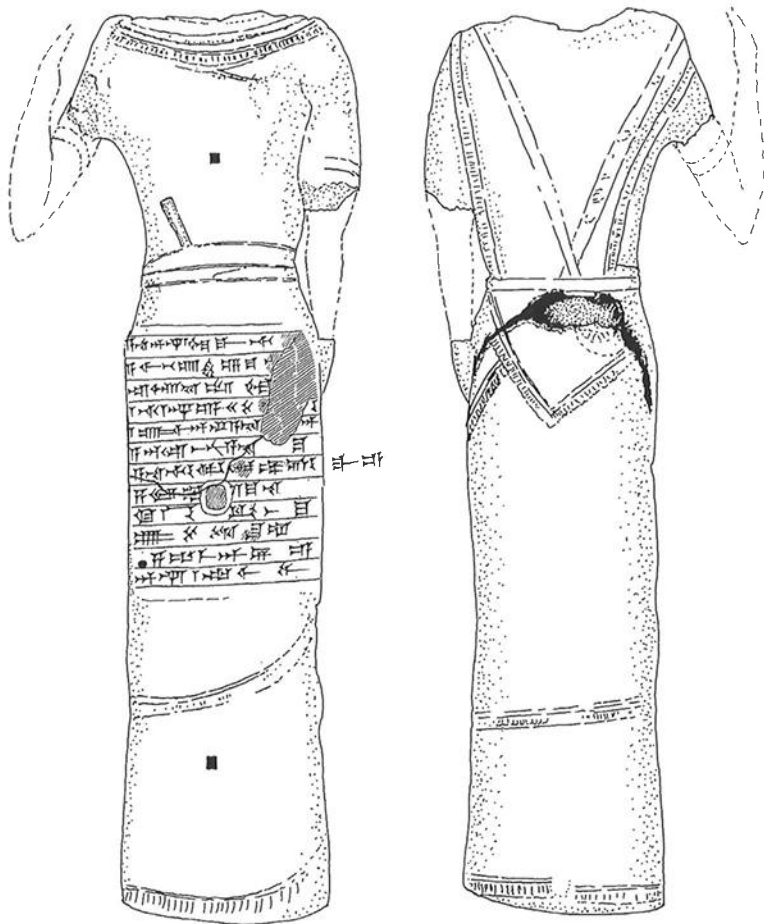

Afb. 5: Afbeelding van een haan op een ivoren pyxis, Aššur, graf 45 (Bron: Aruz e.a. 2008, fig. 69).

Afb. 6: Afdruk van Levantijs ringzegel op contract, Tell Sabi Abiyad (Tekening: Frans Wiggermann).

en buitenlandse gasten inviteert. De koning serveert in grote hoeveelheden rund, schap, lam, hert, gevogelte, vis eieren, brood, sesamolie, boter, verschillende soorten groente en kruiden, uien, knoflook, honing, melk, fruit, noten, en olijven. Van afbeeldingen weten we dat men ook geroosterde sprinkhanen at. Bij de maaltijd schenkt de koning 10.000 huiden wijn — hij drinkt zelf ook een glaasje mee — en twee soorten bier: 10.000 (liter) gewoon bier, en 100 (liter) ‘goede kwaliteit mengbier’. Een beetje zuinig eigenlijk, gezien het aantal gasten.

Afb. 7: Een schrijver uit Erbil (Tekening: Frans Wiggermann).

Voor de aanwezigheid van wijn is er geen bewijs in Sabi Abyad. Uit andere teksten weten we dat druiven in de streek verbouwd werden, terwijl in Aššur zelf wijn in de tempelcultus werd gebruikt, en daarom waarschijnlijk ook aan het hof. Wijn of bier, in ieder geval vond de Babylonische koning dat zijn beide Assyrische collega's, aangesproken als de 'twee koningen van Aššur', er teveel van dronken. In een brief zegt hij:

[Dit] is wat ik Aššur-nīrārī en Ilī-padā te zeggen heb: hebben gebrek aan zelfbeheersing, overmatig drankgebruik, en geestelijke onstandvastigheid jullie verstand verbijsterd, zodat er nu geen zinnig woord meer uit jullie komt? (Harper 1902, nr. 924)

Zo gaat het nog even verder, een dieptepunt in de diplomatieke relaties tussen de beide grootmachten. De Assyriërs hebben de beledigende brief nog honderden jaren in hun archief bewaard.

Hoe het bij een koninklijke maaltijd toeging weten we uit een Nieuw-Assyrische beschrijving daarvan; zulke hofceremoniëlen stammen in principe uit Midden-Assyrische tijd, en bij III-padâ in de provincie zal het niet veel anders geweest zijn dan later in Aššur of Ninive. Wanneer de koning met de ‘groten’ van het rijk dineert zet men een tafel en een leunstoel voor hem neer, waarna de gasten één voor één binnen komen, en ‘verslag doen’. De gasten, op de afbeelding gerangschikt in groepen van vier, krijgen eigen tafeltjes voor zich, fakkels aan de wand zorgen voor verlichting, en opgestelde vuurbekens voor warmte. Wanneer de maaltijd is opgediend, en de drinkbekers zijn klaar gezet, komt de ceremoniemeester binnen en zegt: ‘Schenk in, schenker’. Tijdens de maaltijd staan vingerkommetjes met geparfumeerd water klaar, worden vuile servetten vervangen door schone, wordt gemorste drank opgedept, en gevallen voedsel in een speciaal bakje verwijderd. Aan het eind van de maaltijd komt de chef-kok binnen, en zegt: ‘De maaltijd is nu in zijn geheel opgediend’, waarop de uitgegeten gasten de ruimte verlaten, de kroonprins eerst, dan de ‘groten’.

Met een uitnodiging voor de maaltijd accepteert de gastheer zijn gast als gesprekspartner; hij kan zijn goede bedoelingen voor de toekomst gestalte geven door de gast na de maaltijd zijn drinkbeker ten geschenke te doen. Ondanks wederzijdse goede bedoelingen kan zo’n relatie natuurlijk toch nog stuklopen; van een kennelijk teleurgestelde vazal van de koning van Mari wordt gemeld dat hij de van zijn koning ontvangen drinkbeker (*kāsu*) als po gebruikt: ook toen geen blijk van respect! Uit de Nieuw-Assyrische tijd zijn vlakke metalen drinkkommetjes (*kāsu*) bewaard gebleven, met daarop een persoonsnaam gegraveerd, vermoedelijk die van een gast van de koning. Uit dit soort vlakke kommetjes met een standaard inhoud van 10 cl werd wijn gedronken, geen bier (zie afbeelding 8). Ik denk dat ze uit het westen stammen, waar ze al in de Late Bronstijd zijn geattesteerd.

Overleg en Irritatie

De Midden-Assyrische overheid, onder andere gevestigd te Sabi Abyad, probeerde goede relaties te onderhouden met de naast de Assyrische boeren belangrijkste bevolkingsgroep van de streek, de Suteïsche herders. Men nodigde hun sjeïks uit voor een gesprek, en dat kon lang duren, zodat een glas water en een koekje niet volstonden. Er werd dus een maaltijd

Afb. 8: *Nieuw-Assyrische wijnkommetjes* (Bron: Stronach 1996, fig. 12.7).

geserveerd, en daar hoorde bier bij. Normaal zouden we er niet veel over horen, alleen als er problemen zijn, bijvoorbeeld met de bevoorrading. Zoiets blijkt uit een brief van Mudammeq-Aššur, een vertegenwoordiger van de Assyrische overheid, aan Mannu-kî-Adad, de rentmeester van Sabi Abyad (T93-3). Dumni-Aššur, waar Mudammeq-Aššur verblijft en het treffen plaats moet vinden, is een Assyrisch bestuurscentrum dat ettelijke dagreizen ten noorden van Sabi Abyad was gelegen; het stadje Sahlalu ligt tussen de *dunnu* en Dumni-Aššur, op een kleine dagreis van de eerste.

Zeg tot Mannu-kî-Adad, aldus (heeft) Mudammeq-Aššur (gesproken): wat is dit, dat je geen van mijn bevelen uitvoert zoals ik ze je heb opgedragen? Waarom heb je je bierbrouwer niet opgedragen een pottenbakker naar Dumni-Aššur te sturen? Laat een geschreven opdracht uitgaan naar je brouwer in Sahlalu, dat hij bier en drinkservies ter beschikking stelt voor wanneer de Suteërs bij me komen dineren. Aan wie anders zou ik dat moeten vragen, wie anders zou me dat ter beschikking kunnen stellen? Stuur deze tabletten (met opdrachten) nu spoedig!

Het lijkt erop dat de gasten van de lokale Midden-Assyrische overheid óók hun drinkbekers mee naar huis konden krijgen, net als later die van de koning in Aššur (zie afbeelding 9). Dit wordt gesuggereerd door twee administratieve oorkonden uit Sabi Abyad, waarin de uitgifte van meerdere stuks bronzen vaatwerk (*kappu*) aan privé personen is geregistreerd, waaronder ook drie Suteërs (T98-58, T96-34). In een tekst uit Aššur ontvangen ambassadeurs uit Babylonië net zulk vaatwerk ‘als eregeschenk’.

Het resultaat van het overleg tussen de Assyrische overheid en de Suteïsche herders was een regulering van hun onderlinge verhoudingen. Een schriftelijke weerslag van zo’n regulering (T04-37, zie afbeelding 10a & b) is bewaard gebleven: de Suteërs mogen geen ondersteuning bieden aan vijanden van Ilī-padā, ook niet wanneer dat andere Suteërs of Assyriërs zijn; en eigendom door een van beide partijen wederrechtelijk van de andere verkregen moet gerestitueerd worden. De laatste twee paragrafen, geschreven langs de rechter rand, betreffen het drinkgedrag van de Suteërs; het is duidelijk dat er wederzijds irritaties zijn gerezen:

Afb. 9: Bronzen drinkkommetje, Tell Sabi Abyad (Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

§ 5. Wanneer een Suteër naar een (Assyrische) nederzetting gaat, dan mag hij [zijn] bi[er (daar) niet] in de taverne [opdrinken]; hij moet het bier meene-
men, en teruggaan naar (zijn eigen) tentenkamp; (dan pas) mag hij zijn bier
[opdrink]en. [Het bier] moet hem verkocht worden, hij mag het niet gratis
[meenem]en.

§ 6. Wanneer een Suteër op de pof wil drinken, dan moet hij (eerst) iets als
borg [afgev]en, en dan kan men hem het bier meegeven. De waard(/brouwer)
kan voor het bier een rente [rekenen], maar mag die niet van een (willekeu-
rige) andere Suteër [prober]en te [innen]; de Suteër die het bier meegekregen
heeft mag men, wanneer men hem tegenkomt, [met de rente belasten].

Uit het feit dat het expliciet wordt verboden kunnen we afleiden dat de
Suteërs hun bier liever gezellig met anderen in de taverne dronken dan thuis.
Thuis brouwden de Suteërs kennelijk geen bier; dat lieten ze aan de geset-
telde Assyrische boeren over, begrijpelijk, want een brouwerij heeft groot
vaatwerk nodig, en daarom een vaste plaats (zie afbeelding 11). Bovendien
was de benodigde kennis van het brouwproces eerder te vinden bij de boe-
ren, de producenten van het basismateriaal (gerst), dan bij de herders.

Goede Raad en Vergetelheid

De irritatie of zelfs angst die een schamel geklede steppebewoner wekt
wanneer hij uit het niets bij een schenkerij aankomt voor een verfrissing, is
verwoord in het Gilgameš-epos. Gilgameš, gehuld in dierenvellen, bereikt

Afb. 10a & b: *Verdrag met Suteërs, voor-en achterzijde*, Tell Sabi Abyad (Handkopie: Frans Wiggermann).

na langdurige omzwervingen de herberg aan het einde van de wereld, de plaats waar zich de schimmen verzamelen voor het laatste stuk van hun reis, de oversteek naar het land zonder weerkeer:

Siduri, de waardin, die woont aan de rand van de zee,
 zij woont daar [alleen], en [...],
 met haar kruikenrekken en [gistvaten],
 gehuld in een sluier, [...].
 Gilgameš kwam daar aangelopen [...],
 gekleed slechts in dierenvellen, angst[wekkend],
 herkenbaar van goddelijke afkomst,
 maar met bezwaard gemoed.

Afb. 11: *Hettitische tempelbrouwerij*, Kuşaklı (Bron: Katalog 2002, 183 fig. 9).

Dat is iemand die een lange reis heeft gemaakt,
 bespeurde de schenkster al van verre;
 zij ging bij zichzelf te rade,
 overlegde in haar hart:
 ‘deze doodt zo te zien normaal wilde stieren,
 vanwaar komt hij dan zo doelbewust naar mij?’
 De waardin bekeek hem, en sloot haar poort,
 zij sloot haar poort, en klom op het dak.
 (Standaardversie, tablet X 1ff.).

Bijna een scène uit de film *Lawrence of Arabia*. Uiteindelijk laat Siduri haar angstaanjagende klant toch binnen, de twee raken aan de praat, — bij het bier mag men aannemen —, en Gilgameš vertelt over de dood van zijn vriend, waarop de wijze waardin hem beraadt over de zin van het leven:

Toen sprak de waardin tot hem, tot Gilgameš:
 ‘Gilgameš, waarheen dwaal je,
 het (eeuwige) leven dat je zoekt zul je niet vinden,
 want toen de goden de mens schiepen,
 beschikten zij hem de dood,
 en behielden zelf het leven.
 Jij dus, Gilgameš, laat je buik gevuld zijn,
 vermaak je dag en nacht,

laat het dagelijks feest zijn,
 dans en speel dag en nacht,
 trek schone kleren aan,
 was je hoofd, spoel je leden af met water,
 heb aandacht voor het kind dat je hand vasthoudt,
 en laat je vrouw zich verheugen in je omhelzing,
 want dat is het lot [van de mens],
 dat hij levend [...], en dood [...]'
 (Oud Babylonische versie, Sippar⁷ fragment rev. iii 1-15)

Siduri kan het weten, want zij hoort dagelijks de spijtige nabeschouwingen van de doden aan. Gilgameš had nu gelaafd en gesticht naar huis kunnen gaan, maar zoekt, eigenwijs en ontevreden, toch verder naar het eeuwige leven, — tevergeefs natuurlijk.

De heilzame werking van cafébezoek was ook aan artsen en geestuitdrijvers bekend, en speelde een rol in rituelen tegen boze voortekens. Wanneer bijvoorbeeld een hond in iemands huis huilt en jammert, dan moet de bewoner:

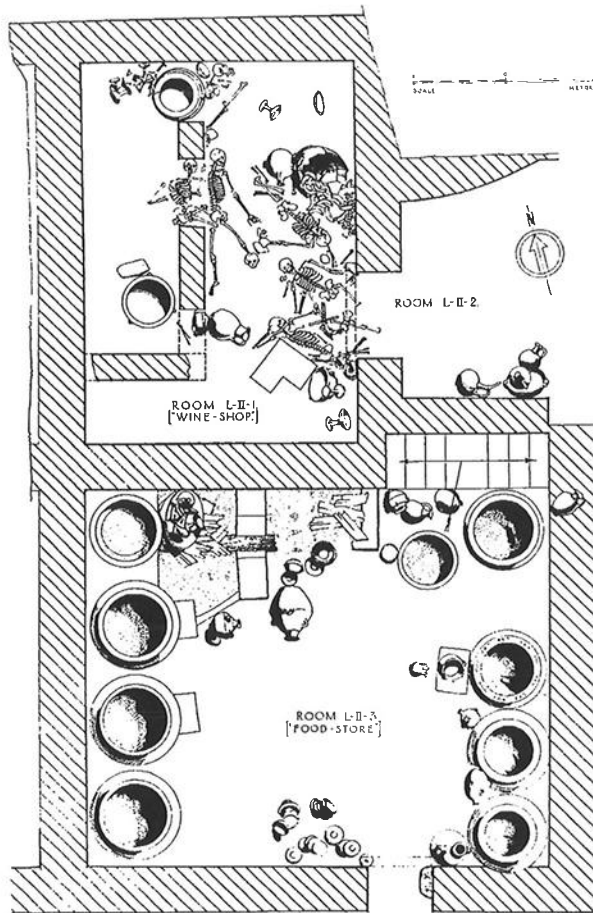
rechtstreeks naar de taverne gaan, er binnen treden, zich tot de (daar aanwezige) praters richten, het kruikenrek en het gistvat aanraken, en zeggen: 'moge het Heilige Bier (Siriš) en Ningišzida mij bevrijden'. Dan is het onheilsteken opgelost (Maul 1994, 102f.).

Het hier beschreven gedrag verschilt maar weinig van normaal tavernegedrag. De biergoden, dat wil zeggen de alcohol, en het gezelschap, de 'praters', doen de zich bedreigd voelende huiseigenaar het onheilsteken vergeten, en daarmee oplossen. Deze klant gaat wél tevreden naar huis.

Niet elke tavernebezoeker is zo'n goedgunstig lot beschoren. In Beycesultan, in West-Anatolië, is een kruidenierswinkel annex wijnbar opgegraven, die net als Sabi Abyad dateert uit de Late Bronstijd. Vóór de toog waren haastig vijf lijken en één los hoofd gedeponeed, ongetwijfeld slachtoffers van het gewelddadig einde van de nederzetting; deze gasten gingen helemaal niet meer naar huis (zie afbeelding 12). In een poort van het contemporaine Troje (VIIa), verwoest door Agamemnon en zijn Grieken, is een ruimte aangetroffen die de Trojaanse verdedigers waarschijnlijk tot snackbar diende. Een echt Mesopotamische taverne is helaas nog niet blootgelegd; de identiteit van een gebouw net buiten de muren van Susa blijft omstreken, maar het zou om een bar annex bordeel kunnen gaan.

Een Ontmoetingspunt voor 'Praters'

Letterlijk staat er in §5 van het verdrag met de Suteërs niet 'in de taverne', maar 'bij de brouwer', terwijl we uit de context kunnen opmaken dat de

Afb. 12: *Laatste ronde aan de Meander* (Bron: MacQueen 2001, 88 fig. 65-6).

brouwer niet alleen brouwde, maar zijn product ook ergens sleet en schonk, vandaar de vertaling ‘in de taverne’. Meer in het algemeen staat het Assyrische woord voor ‘brouwer’ of ‘brouwster’ tegelijk ook voor ‘waard’ of ‘waardin’.

Ik ga ervan uit dat de brouwers van Sabi Abyad óók ergens sleten en schonken, en dat dus ook daar een brouwerijtaverne of ten minste een bieruitschenkpunt moet zijn geweest. Dat de brouwers van Sabi Abyad een ruimte tot hun beschikking hadden blijkt onder andere uit de enveloppe van een brouwerijafrekening (T99-1a) waarop staat: ‘tablet over bier; (één

van) samen twee tabletten (bewaard) in het huis van Šilli-Ištar-Nabula'. Deze laatste is de voorman van een groep van tien brouwers wier bierleveranties op het betreffende tablet (T99-1b) geregistreerd staan, het gaat om een totaal van 320 liter. Het 'huis van de brouwer' wordt nog in een ander tablet genoemd, dat helaas erg kapot is (T96-9).

De genoemde enveloppe is gevonden in de tot afgesloten ruimte omgebouwde oude toegangspoort van de *dunnu*, een bruikbaar woonhuis annex kantoor voor de voorman van de brouwers (Šilli-Ištar-Nabula), maar opgegraven zonder groot vaatwerk erin, en dus geen brouwerij of bieruitschenkpunt, althans niet toen het fort verlaten werd. Op zich is de oude poort wel een geschikte locatie voor de samenkomst van dorstige Suteërs en Assyriërs: uit het zicht van officieel bezoek op het ontvangsthof, en uit de loop van de ondersteunende staf.

Een ander mogelijk bieruitschenkpunt, maar zonder die voordelen, is een kleine ruimte die makkelijk bereikbaar was vanaf het ontvangsthof. Het hier aangetroffen groot vaatwerk zou heel goed bier bevat kunnen hebben. Voor de waard en zijn klanten is de locatie ideaal, want het ontvangsthof is de wachtkamer van het regionale bestuur, vertegenwoordigd door Tammitte, Ili-padâ's rentmeester, die daar zitting hield. Wat voor soort mensen daar wat voor soort zaken kwamen afwikkelen blijkt onder andere uit Tammitte's archief, teruggevonden in het kantoorje achter zijn standplaats aan het hof. Buitenlandse kooplieden zoals Lab'u en Abd'enate klaren bij hem hun waar in, om daarover later in Aššur een importhetfing te betalen; de karavanen waar ze deel van uit maken zijn bij Kargemiš de Eufraat overgestoken (T93-20), en komen via Syrië uit Kanaän en mogelijk zelfs Egypte (zie afbeelding 13). Zulke handelaren kunnen met Tammitte of toevallig op het hof aanwezige geïnteresseerden een leveringscontract sluiten. De koopman ontvangt het geld ter plekke, en de in ruil daarvoor te leveren waar wordt als een lening aan hem voorgesteld:

Een gezonde vrouw [...], die Zikar-kakkê, knecht van Abu-izzani, te goed heeft van Ili-rabi, [koopman?] uit Kanaän. Wanneer hij uit Aššur terugkeert, zal hij de vrouw meebrengen en overhandigen, en [dan kan hij zijn] uitgeklaarde goederen [behouden]. Wanneer hij de vrouw [niet] meebrengt, dan zullen [zijn] uitgeklaarde goederen [als] borg in beslag genomen worden. (Verdrag gesloten) ten overstaan van Abu-izzani de [gou]verneur, (en) Ellati, de bo[de] van Emar; Bêlu-rabi, zoon van Hanuma; Eriba-Marduk, schrijver (T97-37: zegel van de koopman uit Kanaän, zie afbeelding 14).

Deze koopman reist dus met zijn waren uit Kanaän naar Aššur, en terug. Onderweg neemt hij kleine inkoopopdrachten aan, zoals de voorgaande, of de eerder genoemde 25 liter honing.

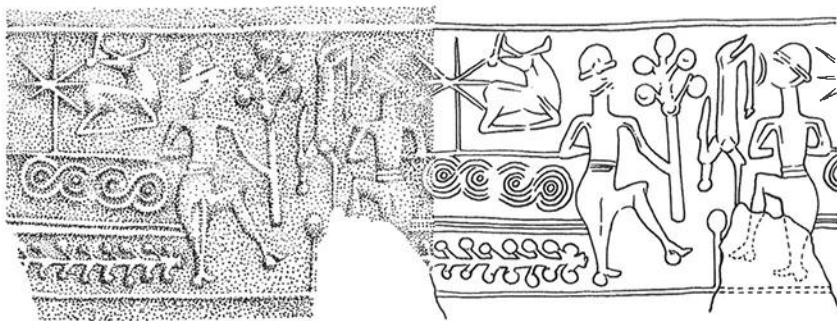
Afb. 13: West-Syrische klederdracht. De linker figuur komt uit Aššur, de twee figuren rechts uit Egypte (Bron: Andrae 1935, fig. 63).

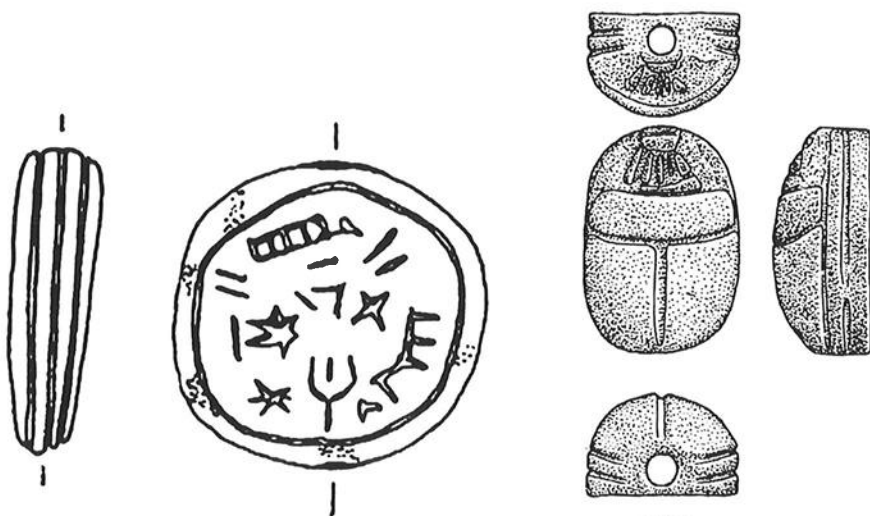
Afb. 14: Het stempelzegel van de koopman uit Canaän, Tell Sabi Abyad (Tekening: Frans Wiggermann).

De passage van buitenlandse reizigers blijkt niet alleen uit de teksten, maar ook uit de uitheemse voortbrengselen die sporadisch tussen de potscherven opduiken, achtergelaten persoonlijke bezittingen, zoals Syrische en Hettitische zegels (zie afbeelding 15a & b), of Egyptische scarabeeën (zie afbeelding 16). Cyprisch of Myceens aardewerk vinden we in de Levant

Afb. 15a: *Syrisch rolzegel*, Tell Sabi Abyad (Tekening: Mikko Kriek).

Afb. 15b: *Hettisch stempelzegel*, Tell Sabi Abyad (Tekening: Frans Wiggermann).

Afb. 16: *Egyptische scarabee*, Tell Sabi Abyad (Tekening: Mikko Kriek).

(Kanaän), maar niet in de Jezira, zelfs niet in de hoofdstad, Aššur; daar is wel enig Egyptisch materiaal aangetroffen.

Nieuwtjes uit Verre Landen

Reizigers uit Syrië en de Levant hebben natuurlijk veel te vertellen, wat het ontvangsthof van de *dunnu* tot een van de interessantste plaatsen in de wijde omtrek maakt: nieuwtjes over de toestand in steden als Kargemiš, Aleppo, en Sidon; over de veiligheid van de steppe-routes; over nomaden en zeevolkeren; over oorlog en vrede, en, wie weet, over de val van het verre Troje en het sprookjesland Egypte.

In de ietwat naïeve brief (*EA 15*, zie Moran 1992, 37f.) waarmee de Midden-Assyrische koning Aššur-uballiṭ (1353-1318) zich voor het eerst op het pad van de internationale diplomatie begeeft laat hij farao Echnaton zijn nieuwsgierigheid blijken: ‘Hopelijk zult u de bode die ik u stuur niet verhinderen? [uw land] te bekijken; ... laat hem zich op de hoogte stellen van u en uw land, en dan naar mij terugkeren.’

Uit een latere brief (*EA 16*, zie Moran 1992, 38f.) blijkt met wat voor soort wonderlijke informatie de Assyrische boden thuis kwamen. Aššur-uballiṭ klaagt over de bescheiden gift die hij van zijn Egyptische collega heeft ontvangen, want: ‘Goud in uw land is als stof, ze kunnen het opscheppen, (dus) waarom bent u er zo zuinig mee? Ik bouw (net) een nieuw paleis, (dus) stuur me zoveel goud als nodig is voor het beslag.’

In diezelfde brief is ook Echnaton’s ketterse zonnecultus een discussie-onderwerp. Er is een serieus incident geweest, en Aššur-uballiṭ’s boden hebben zich bij hun opdrachtgever beklaagd. De Assyrische koning spreekt zijn Egyptische collega geprikkeld toe:

Waarom moeten mijn boden de hele tijd in de volle zon staan? In de volle zon gaan ze dood! Als de farao er nut in ziet in de volle zon te staan, laat hij dan zelf in de volle zon gaan staan en dood gaan; maar of dit de farao nu nuttig is of niet, waarom zouden (mijn boden) in de volle zon moeten sterven (...). Men moet mijn boden in leven houden, en ze niet in de volle zon laten doodgaan!

De kouwelijke ketterkoning heeft zich kennelijk voor de zonnesteek en dood van één of meer Assyrische boden verontschuldigd met de mededeling dat buiten in de volle zon staan nut voor je heeft, en dat hij dat zelf ook doet (zie afbeelding 17). Ik denk dan ook dat het vele goud waar Aššur-uballiṭ zo schaamteloos om vraagt bedoeld was als genoegdoening voor de dood van zijn boden, alhoewel hij dat diplomatiek onuitgesproken laat!

Afb. 17: *Farao Achnaton met zijn familie in de volle zon* (Bron: Aldred 1988, fig. 24).

Ook de veiligheid van de stepperoutes is een onderwerp van gesprek. Ašsur-uballiṭ wijt het oponthoud van de Egyptische boden niet aan zijn eigen onwil hun te laten gaan, maar aan de onbetrouwbaarheid van hun Suteïsche gidsen: ‘Degenen die uw boden opgehouden hebben zijn hun Suteïsche gidsen. (Uw boden) waren in doodsgevaar, totdat ik opdracht gaf de Suteïsche gidsen van hun taak te ontheffen.’

De Suteïsche nomaden kennen de internationale stepperoutes natuurlijk goed, en zijn daarom onmisbaar, ook al blijft hun band met het legale gezag broos. De Assyrische koning rekent duidelijk op begrip bij zijn Egyptische ambtsgenoot, die met hetzelfde probleem te kampen had.

Locale Nieuwtjes

Terug naar de Jezira. Andere wachtenden op het hof van de *dunnu* – in de schaduw natuurlijk – zijn inheems, en hebben zaken af te wikkelen met de grootvizier, die audiëntie hield in de voorzaal van zijn paleis; vaak gaat het om slepende juridisch-administratieve kwesties, die de betroffenen door een geschenk in het vooruitzicht te stellen probeerden te bespoedigen. Zo belooft een weduwe, Damqat-Tašmetu genaamd, aan de grootvizier een bebaarde, dat wil zeggen niet gecastreerde, knecht inzake haar verzoek de slaven van haar overleden echtgenoot niet aan derden te hoeven overdragen (T97-2). De weduwe is helemaal uit Šuadikanni aan de Habur, zo'n tweehonderd kilometer naar het oosten, hierheen gekomen om de grootvizier te spreken te krijgen, kennelijk met het bebaarde geschenk in haar gevolg. In andere gevallen, waarvan één boven vertaald (T97-5), gaat het bij het geschenk vaak om een ezel, die natuurlijk ook mee onderweg was.

Een van de getuigen bij het omkopingscontract van de weduwe is Kidin-Šerua uit Sahlalu, een kleine dagreis ten noorden van Sabi Abyad, die om een of andere reden óók op het hof aanwezig was. Op een andere dag is diezelfde Kidin-Šerua er wéér, en leent 1200 liter (zaai)graan van een ondergeschikte van de grootvizier (T97-15), terug te betalen bij de oogst. Kidin-Šerua is dus duidelijk een locale boer, die regelmatig op het hof rondhangt. Ook de gouverneur van datzelfde Sahlalu is er wel eens te vinden; op een dag betreft hij van Tammitte drie Suteërs om meel te malen (T98-110), waarschijnlijk voor het brood van het gezelschap waar hij mee reisde. Normaal hebben reizigers klaar gemalen meel bij zich, of ontvangen een brood- en bierrantsoen, geen graanrantsoen, want onderweg hebben ze geen gelegenheid tot malen of brouwen. De gouverneur van Huzirānu, nog ettelijke dagreizen verder naar het noorden, had lekkere trek, en pofte bij de rentmeester elf stuks gevogelte voor zijn diner, binnen een maand terug te betalen; zijn tablet is niet gebroken, dus daar is het niet meer van gekomen (T98-77).

Van de inheemse reizigers, onder wie de beroepshalve rondtrekkende Suteïsche herders, zijn gemengde streeknieuwjes te verwachten. Het Assyrische bestuur maakt dankbaar gebruik van hun regionale kennis (T04-13):

Aan Ilī-padâ mijn heer, een schrijven van Ahu-illaka, uw dienaar. Ik kniel gehoorzaam neer, en stel mijn leven ter beschikking van mijn heer. De vesting, de troepen, en de zonen van mijn heer verkeren allen in goede staat. De Suteërs die uit (het heuvelland van) Hanigalbat (naar het zuiden) zijn afgezakt heb ik ondervraagd, (en zij zeiden): 'al (onze vaste) nederzettingen verkeren in goede staat.' Geen enkele Assyriër is (vandaar naar het zuiden) afgezakt, zodat ik niemand om nieuws kon vragen.

Maand Sîn, 13e dag, līmu Adad-bān-kala.

Kennelijk zijn er in het noorden van Ilī-padâ's rijkdeel problemen waar hij precies van op de hoogte wilde blijven; vijandige Muški of Kaška stammen, bijvoorbeeld, die de Eufraat proberen over te steken. Het gebruik van herders als spionnen heeft één groot nadeel, namelijk dat ze niet komen opdagen wanneer je ze verwacht. Tammitte stelt herders in zijn dienst honderd stokslagen in het vooruitzicht wanneer zij hun jaarlijkse afspraak missen – tamelijk futiel als ze er niet zijn (T98-34).

Eigenlijk zit de grootvizier altijd om informatie verlegen. Zo schrijft hij aan zijn rentmeester:

Heb je me vergeten, of ben je weggegaan? (...) Nieuws over het Hettitische Rijk, over de ommelanden, en verder alle (andere) nieuws dat je hoort, stuur me daarvan onmiddellijk bericht; en stuur me ook wat fruit (T93-12).

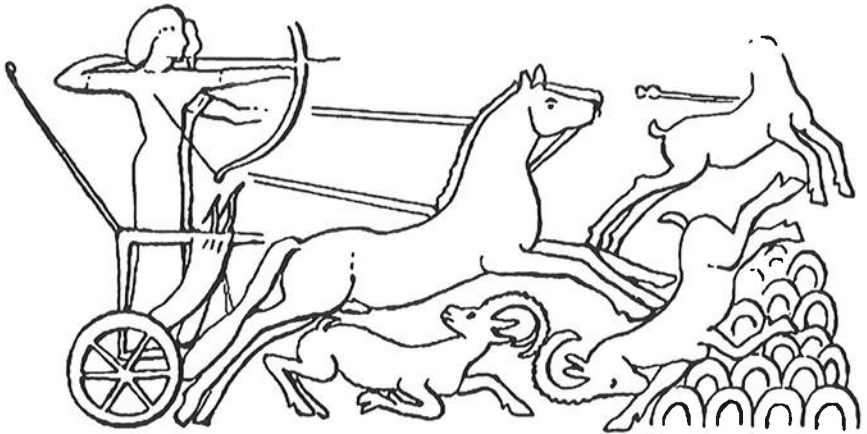
Onderweg in de Jezira

De veiligheid van de wegen wordt gegarandeerd door kleine strijdweeneenheden (zie afbeelding 18) die door de streek rondtrekken. Ze overnachten onder andere op Sabi Abyad, waar ze te eten en te drinken kregen (T93-4). De paarden ontvingen elk 5 liter graan per dag, de wagenmenners 1 liter brood, en de boogschutters 1½ liter brood plus 1½ liter bier. Op een bepaalde dag verbleven er twee van zulke strijdweeneenheden op de *dunnu*, de één bestaande uit 14 en de ander uit 9 strijdwegenteams (T98-12), minstens 46 paarden en 46 manschappen dus, plus eventuele officieren en reserve paarden. Paarden, officieren, manschappen, en strijdwagens vonden mogelijk onderdak in de ruime barakken buiten de muren.

Waakzaamheid was geboden, want er zwierf allerlei gespuis rond op de steppe, bijvoorbeeld kleine groepen nomadische raiders uit Suhu, een bestuurlijk niemandsland halverwege tussen Assyrië en Babylonië aan de Eufraat. Zo schrijft een regionale functionaris aan de rentmeester van de *dunnu*:

'Een Suteër heeft mij ingelicht over vijanden, er zijn (namelijk) vannacht 30 Suheïsche manschappen (de Eufraat) overgestoken voor een razzia. Laat al je strijdwagens snel naar mij in Šuadikanni' komen' (T93-2).

De meeste mensen, privépersonen zowel als ambtenaren, zullen zich op reis door de Jezira bij een grotere groep aangesloten hebben, bijvoorbeeld bij een karavaan van kooplieden. Dat bood veiligheid en voedsel voor onderweg, want kooplieden reisden met hun eigen kudde schapen. Wie echter haast had moest alleen op pad; zo komt een Assyrische bode in de *dunnu* aan met de volgende schriftelijke opdracht, uitgemaakt aan toonder:

Afb. 18: Midden-Assyrische strijdswagen met boogschutter en wagenmener, zegelafrolling
(Bron: Opitz 1935-36: 49).

‘Spreek tot Eriba-Ašsur, aldus Ubru: hierbij stuur ik je een man; neem een paard, en geef het hem, zodat hij er mee weg kan’ (T96-7).

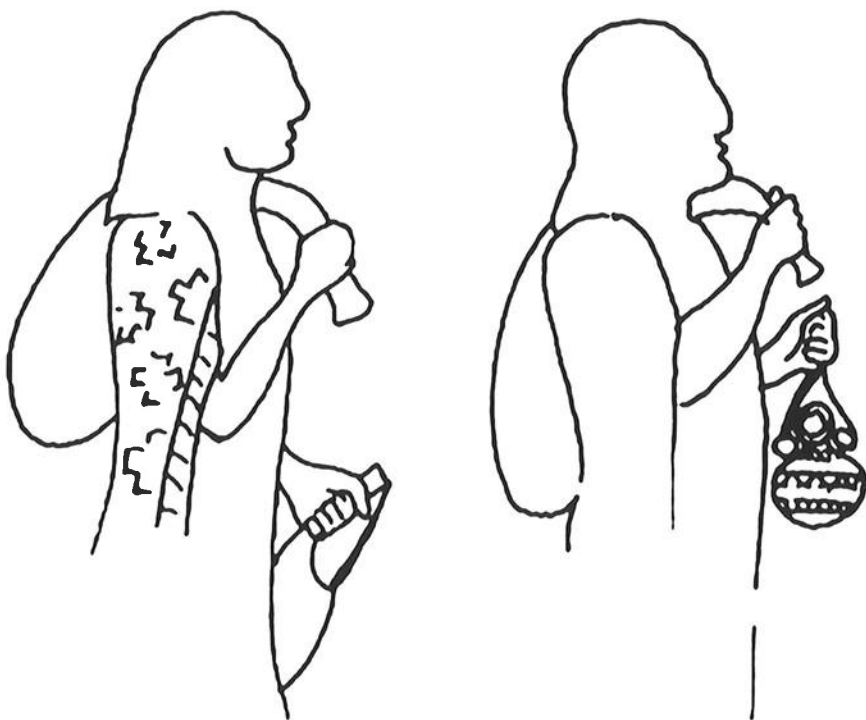
Het lijkt erop dat deze anonieme ‘man’ alleen en te paard reisde, en niet als deel van een strijdwegenteam.

Zoals Agatha Christie vertelt in haar opgravingsherinneringen ging men nog in het recente verleden op tocht door de steppe met wat water en een zak meel; het daaruit ’s avonds toebereide deeg werd in de as van het kampvuur tot brood gebakken, en buiten opgegeten. In het oude Mesopotamië contrasteerde zulk ‘asgebakken brood’ (*kamān tumri*, *akal tumri*) met in een oven gebakken ‘stadsbrood’ (*akal āli*), en stond het symbool voor het soldaten- en herdersleven, ofwel het leven van de beroepsreiziger (zie afbeelding 19). Gedeporteerde krijgsgevangenen, met hun hele gezin op weg naar een bestemming in het buitenland, reizen ook met een zak meel en een huid of kruik water (zie afbeelding 20 a & b), en verder met alles dat ze op hun wagens konden meenemen (zie afbeelding 21a & b). De paleisreliëfs van de Nieuw-Assyrische koningen geven daarvan een duidelijk beeld, en we weten dat het in de Midden-Assyrische tijd net zo toeging. Op een tablet uit Kar-Tukulti-Ninurta staan de schamele bezittingen van de gedeporteerde families geregistreerd; het gaat bijvoorbeeld om een os, enige schapen, en een paar bedden, stoelen, of bronzen voorwerpen zoals ketels en messen.

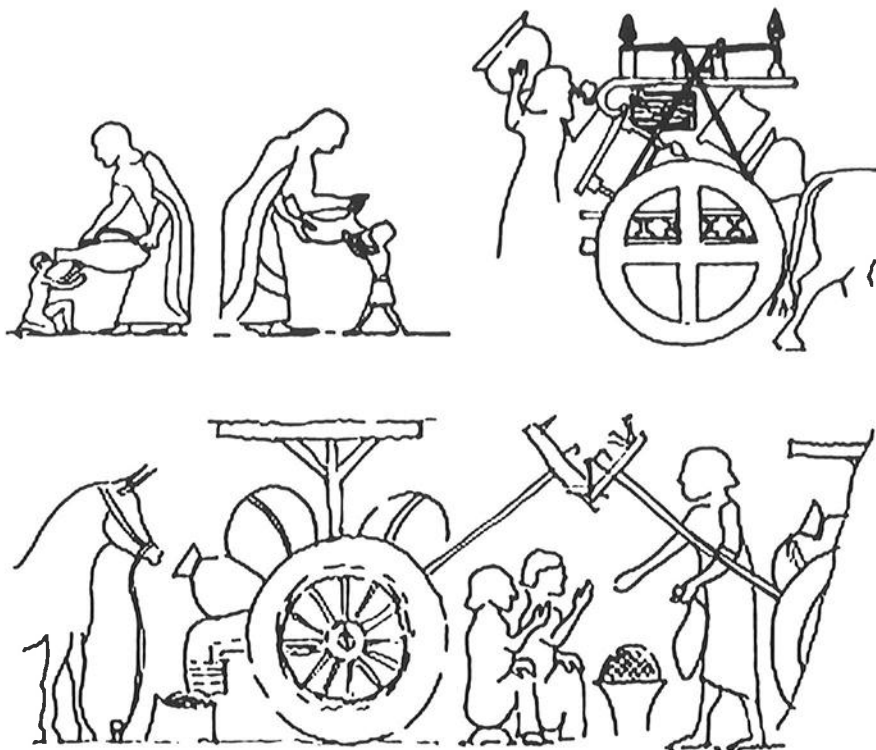
De reiziger had nog andere vijanden te duchten dan honger, dorst en medemenselijk gespuis: wilde dieren, met name leeuwen. Onze teksten

Afb. 19: Asgebakken brood in een herdershut (Bron: Parker 1974, 185, fig. 1).

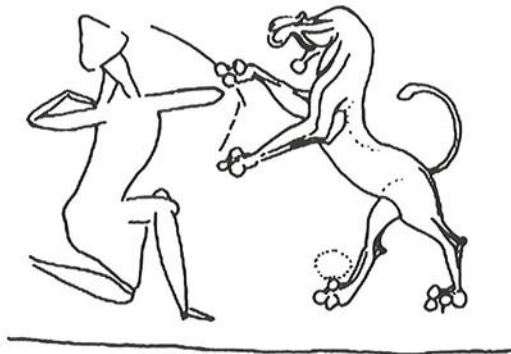
Afb. 20 a & b: Reizigers in Nieuw-Assyrische Tijd naar Nieuw-Assyrische paleisreliëfs (Tekening: Frans Wiggermann).

Afb. 21 a & b: *Op weg met hun schamele bezit naar Nieuw-Assyrische paleisreliëfs*
(Tekening: Frans. Wiggermann).

zwijgen over deze steppebewoner, hoewel hij regelmatig op de gelijktijdige zegels wordt afgebeeld, gewoonlijk in de rol van het kwaad (zie afbeelding 22 a & b). Vandaag zijn leeuwen in de streek ondenkbaar, wegens het gedegradeerde landschap, en omdat boeren en herders van vuurwapens voorzien zijn. In de Midden-Assyrische tijd echter was dat anders: het landschap was nog niet zo gedegrademd als nu, en langs de rivieren bood een dichte vegetatie van moerasplanten en populieren plaats aan herten, wilde zwijnen, klein wild en gevogelte, terwijl het vochtigere noordelijke gedeelte van de steppe en het aansluitende heuvelland wild vee, olifanten, en steenbokken behuisde; een rijke buit voor roofdieren zowel als jagers dus. Niet lang na de sluiting van de *dunnu* kwamen Assyrische koningen zoals Tiglath-pileser I en Aššurnasirpal II speciaal naar de Balikh-vallei om er op leeuwen, olifanten, en wilde stieren te jagen (zie afbeelding 23), wat zowel een symbolische als een praktische functie had.

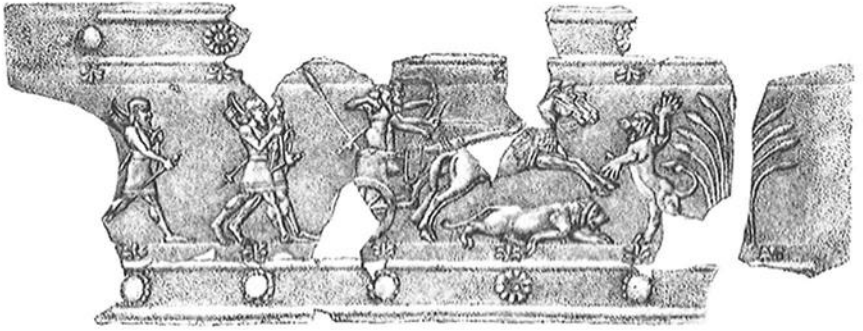

Afb. 22 a & b: *Onaf zegel uit de steensnijderij van de dunnu, Tell Sabi Abiyad*
(Tekening: Frans Wiggermann).

In de Mari teksten uit de eerste helft van het tweede millennium is er sprake van een leeuwenplaag in de steppe, en nog aan het einde van de vierde eeuw n. Chr. weet de Romeinse historicus Ammianus Marcellinus (18.7) te vertellen dat in zijn tijd de gehele Jezirah vergeven was van de leeuwen, die gelukkig 's zomers dermate geïrriteerd raakten van de insecten dat ze zichzelf blind krabden of verdronken in de rivieren.

Rondtrekkende Cabaretières

Strijdwagenmenners, lokale boeren, kooplieden, en Suteïsche herders zullen het klimaat, de leeuwen, en het ongemak van de reis voor lief genomen

Afb. 23: *Aššurnasirpal II op leeuwenjacht in de Balikh Vallei* (Bron: Barnett 1973: 22).

Afb. 24: *Cabaretières uit Oud Babylonisch Mari* (Bron: Orthmann 1975, fig. 186b).

Afb. 25 a & b: *Bier, Weib und Gesang* (Bron: Barrelet 1968, fig. 527 & 591).

hebben, voordat ze in Sabi Abyad bij het bier neerstreken om de laatste nieuwtjes uit te wisselen. Voor één groep reizigers lag dat echter anders, de zangeressen uit Kilīzi, een door Assyrië ingelijfde stad nabij Arbela aan de overkant van de Tigris, ruim vierhonderd kilometer ten oosten van Sabi Abyad. Wat die rondtrekkende cabaretières (zie afbeelding 24), want daar gaat het vermoedelijk om, in een mannengemeenschap aan de rand van de beschaving kwamen doen blijft onuitgesproken; men moet denken aan een optreden in de taverne, inclusief alles wat daarbij hoorde.

Ongehuwde vrouwen, alleen op pad, liepen principieel het gevaar voor prostituees gehouden te worden, en waarschijnlijk wáren onze cabaretières dat ook (zie afbeelding 25 a & b). Traditioneel in Mesopotamië is het de taverne, de openbare weg (*rebētu*), of de karavanserai buiten de muren (*kārum*) waar zij hun beroep uitoefenden. Ik citeer paragraaf 14 uit het Midden-Assyrische wetboek (zie Roth 1995, 158 §14):

Wanneer een burger in een taverne (*bēt altamme*) of aan de openbare weg de echtgenote van een andere burger beslaapt, wetende dat zij de echtgenote is van een andere burger, dan zal men de beslaper behandelen zoals die andere burger verklaart zijn echtgenote te zullen behandelen. Wanneer echter hij haar beslaapt niet wetende dat zij de echtgenote is van een andere burger, dan treft hem geen blaam. Die andere burger moet de overtreding van zijn echtgenote aantonen, en kan dan doen met haar zoals het hem schikt.

Het achterliggende idee is dat een gehuwde vrouw zich op dergelijke plaatsen maar beter als gehuwd bekend kan maken, en wel, zoals een andere wet aanraadt, door het dragen van een hoofddoekje; doet zij dat niet, dan loopt zij de kans voor tippelaarster aangezien te worden, met alle gevolgen van dien. In paragraaf 40 van hetzelfde wetboek wordt het een prostituee (*harimtu*) uitdrukkelijk *verboden* in het openbaar een hoofddoekje te dragen. Zij op haar beurt dus mag zich niet de beschermde status van een gehuwde vrouw aanmeten.

Hoe het ook zij, in een officieel schrijven wordt de rentmeester van de *dunnu* ervan verwittigd dat ‘de cabaretières (zangeressen) uit Kilīzi *niet* zullen komen’ (T93-54), een minder welkom nieuwtje voor zijn mannen ongetwijfeld. De tocht zal wel te gevaarlijk voor hun zijn geweest, want er zijn opnieuw Suheërs in de streek gesignaleerd, onderweg naar Harran.

In het genoemde officiële schrijven wordt de afmelding van de zangeressen gevolgd door een re-allocatie van zalfolie, aanvankelijk ongetwijfeld voor de dames gereserveerd. Deze ressorteerden dus duidelijk onder het Assyrische gezag, en men moet zich kennelijk voorstellen dat de Assyrische staat zich interesseerde voor het amusement van haar gedepriveerde onderdanen in de provincie. Een beetje gek, maar niet zonder parallellen:

Afb. 26: *Naakt 'ter zinnenprikkeling'* (Bron: Orthmann 1975, afb. 170).

zo staan in het nabijgelegen en gelijktijdige Dur-katlimmu prostituties (*harimtu*) gewoon op de loonlijst. In de *dunnu*, een staatsinstelling waar eigenlijk alle werkers staatsaangestelden waren, werkten ongetwijfeld ook prostituties in staatsdienst, alleen ontbreekt die informatie toevallig in onze lacuneuze en willekeurige documentatie. Cabaretières ('zangeressen'), veredelde prostituties eigenlijk, komen wel op onze loonlijsten voor. Elders in dezelfde tijd treffen we in staatsdienst ook de met cabaret geassocieerde 'potsenmaker' (*aluzinnu*) aan.

Een uniek vrouwelijk naakt (zie afbeelding 26) uit diezelfde Midden-Assyrische tijd is voorzien van een inscriptie (Grayson 2002, 86). Blijkbaar was het er één van een hele serie, gemaakt en opgesteld in opdracht van de koning zelf:

Afb. 27: *Pornografische dans* (Bron: Haas 1999, fig.4).

Staatsbezit (onder bevoegdheid van) Aššur-bēl-[kala (1073-1056), koning van het universum, sterke koning, koning van As]syrië, zoon van Tiglath-pileser (I), koning van het [universum], sterke [koning, koning van Assyrië], zoon van Aššur-rēša-iši (I), koning van het universum, [sterke koning, koning van] Assyrië: Ik heb deze vrouwenfiguren gemaakt ter zinnenprikkeling in de provincies, steden, en staatsgasthuizen (ubrūtu). Degene die mijn inscriptie en mijn naam verwijderd, — mogen de Zeven Goden van het Westen hem met steppe(koorts) slaan.

In de westelijke provincies, steden, en staatsgasthuizen hield men van vlezige vrouwen, althans dat dacht de koning. Een curieuze serie *en masse* uit mallen geproduceerde loodplaatjes (zie afbeelding 27) uit Aššur en Kartukulti-Ninurta wekt echter een andere indruk. De vrouwen zijn slank en meestal geheel naakt, de mannen zijn vaak bijna geheel gekleed, en dan in een Syrische klederdracht, alsof daarmee de verantwoordelijkheid op die tuchteloze buitenlanders afgewenteld kon worden. Ook het zojuist getoonde

vrouwelijk naakt is van Assyrië gedissocieerd door de aanroeping van de ‘Zeven Goden van het *Westen*,’ die vandalisme moeten bestraffen met ‘*steppe(koorts)*’. Volgens de regel *qui s’excuse, s’accuse* geeft dit blijk van een niet geheel zuiver geweten, wat de kwalificatie pornografie rechtvaardigt.

De wijde verspreiding van dit soort figuren, en de betrokkenheid van de koning daarin, duidt op meer dan slechts een Assyrisch gedoogbeleid, en sluit aan bij de boven geconstateerde staatsinteresse in het cabaret- en prostitutiewezen.

Hoofddoekjes, Halskettingen, en Gezagshandhaving

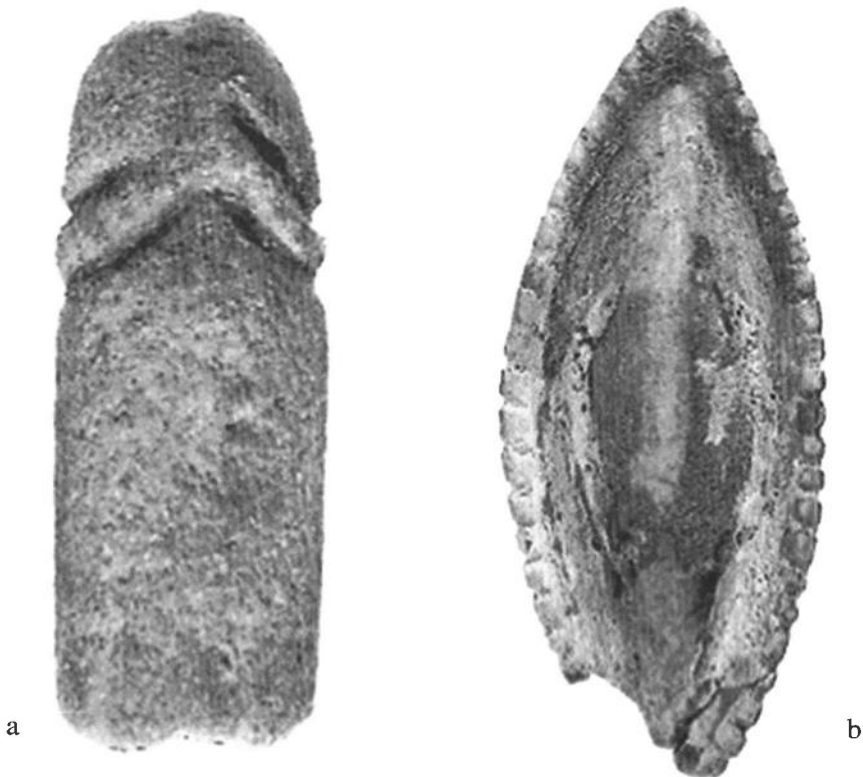
We hebben boven gezien welk een belang het Midden-Assyrische wetboek eraan hechtte dat een vrouw herkenbaar was als gehuwd of ongehuwd. Tussen de ongehuwde vrouwen, zonder hoofddoekje dus, zijn er echter nog verdere verschillen, namelijk die tussen de toekomstige bruiden van Assyrische burgers enerzijds, en slavinnen en prostituees anderzijds, en dan nog die tussen slavinnen en prostituees onderling. Ik wil nu eerst ingaan op het zichtbare identiteitskenmerk van de laatsten.

In Aššur en Kar-Tukulti-Ninurta is een heel aantal kleine penismodellen aan het licht gekomen, gemaakt van ivoor, been, faience, steen of klei, en gevonden in de tempels van Ištar en Anu-Adad, in het paleis van Tukulti-Ninurta I, en in het stadsgebied. Ze waren doorboord, of voorzien van een ringetje, en dus geschikt om als hanger aan een halsketting te dienen. Niet direct in verband daarmee zijn daar en elders ook doorboorde pudendum- en vulvamodellen aangetroffen, van dezelfde materialen en van metaal (zie afbeelding 28 a & b).

In contrast met de zojuist getoonde loodplaatjes zijn de modellen te saai om voor pornografie door te gaan, en over het algemeen worden ze beschouwd als wijgeschenken aan (Inanna/)Ištar, de godin van de liefde, hetgeen bevestigd wordt door beschreven exemplaren en enige verdere tekstpassages. Dat past goed, want godheden worden vaak bedacht met geschenken uit hun interessesfeer, een knots, zwaard, of strijdbijl voor de oorlogsgod bijvoorbeeld. De tamelijk willekeurige spreiding van de vondsten geeft echter aan dat de objecten in kwestie niet uitsluitend als wijgeschenken dienden, maar ook nog een andere functie hadden.

Acht penismodellen van het zelfde type komen uit de ‘schatkamer’ in de toren van de *dunnu*, en werpen een verrassend nieuw licht op de zaak (zie afbeelding 29 a & b). Ze zijn samen gevonden met een groot aantal kraaltjes en vier doorboorde schelpen, wat het idee dat het gaat om hangers aan

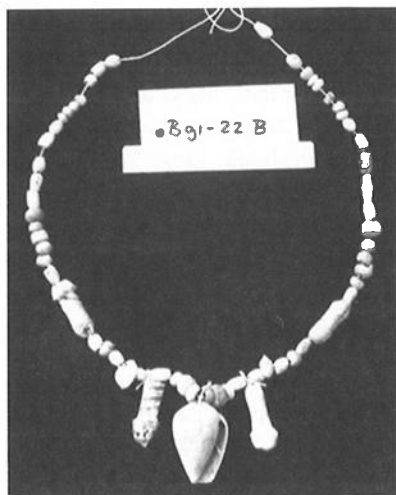
Afb. 28a & b: *Penis- en vulvamodel* (Bron: Leick 1994, plate 1 & 2).

een halsketting bevestigd. De (speculatieve) reconstructie van de betreffende halskettingen laat zien welke rol de opgravers aan de schelpen hebben toebedacht, — en ik denk dat ze gelijk hebben: de schelpen zijn de kant en klare (en niet minder duidelijke) tegenhangers van de realistische vulvamodellen uit de contemporaine Assyrische hoofdsteden.

De vindplaats in de *dunnu* sluit een religieuze aanleiding voor de halskettingen uit, want depositie als wijgeschenk vereist de aanwezigheid van een tempel, en die is er domweg niet. De vindplaats in *de toren*, de belichaming van het Assyrische gezag ter plaatse, demonstreert de interesse van de Assyrische staat in de halskettingen. Het feit dat *meerdere exemplaren bij elkaar* bewaard werden, toont aan dat het hier niet om toevallig rondzwerfend privébezit gaat, maar om een doelbewust geconcentreerd collectief.

Halskettingen dienen ertoe gedragen te worden, en men moet dus veronderstellen dat ze op staatsgezag aan de betreffende *draagplichtigen* werden

Afb. 29 a & b: *Faience penismodellen uit de toren*, Tell Sabi Abiyad (Foto: Peter Akkermans).

uitgegeven. Ik spreek van draagplichtigen, niet draagbevoegden, omdat het uitgesloten is dat een staatsinstelling zulke relatief kostbare objecten laat maken en uitdelen, om vervolgens het gebruik ervan aan de luimen van de ontvangers over te laten. Tot op zekere hoogte vergelijkbaar zijn de bronzen sikkels die volgens onze teksten uit de magazijnen van de *dunnu* aan ondergeschikte boeren werden toebedeeld om het graan te maaien.

De halskettingen zelf nu, de suggestieve schelpen die van twee zijden belaagd worden door rondbengelende penisjes, geven een niet mis te verstaan signaal af over de daarmee opgetuigde drager, te weten een vrouw, want mannen dragen normaal geen halskettingen, en zeker niet zulke. Het betreffende signaal dan is niet 'ik ben een gehuwde vrouw', maar wel 'ik ben voor meerderen beschikbaar'.

Uit de vondstomstandigheden en de aard van de vondst zelf kunnen we nu samenvattend concluderen dat de ondubbelzinnige halsketting het door de staat verplicht gestelde en toebedeelde beroepskenmerk van de prostituee was, de tegenhanger van het hoofdoekje van de gehuwde vrouw. De vier⁷ in de schatkamer gevonden exemplaren kunnen reserve halskettingen zijn geweest, terwijl eventuele andere werden gedragen en bij het verlaten van de *dunnu* zijn meegenomen. Het is echter ook mogelijk dat de prostituees hun beroep uitoefenden in de toren, als die tenminste gelijk te stellen is met het in de teksten genoemde *bēt nupāre* 'staatswerkhuis', waar ook vluchtgevaarlijke dwangarbeiders geboeid werden opgesloten. In dat geval waren er vier prostituees, die hun beroepskenmerken op hun werkplek

hebben achtergelaten toen ze weer naar huis, of aan de landarbeid gingen. Zoals we zullen zien worden deze archeologische gevolgtrekkingen door tekstmateriaal, afbeeldingen, en verdere gevolgtrekkingen ondersteund.

Om te beginnen gaan we terug naar paragraaf 40 van het Midden-Assyrische wetboek. Deze wet betreft het dragen van hoofddoekjes in het openbaar, en stelt eventueel wangedrag van slavinnen en prostituees onder staatstoezicht: overtreders moeten ingerekend worden, en dan afgeleverd bij de poort van het paleis, alwaar hun de wettelijk voorgeschreven straf wordt toegemeten. Voor een prostituee (*harimtu*) die wederrechtelijk het hoofddoekje van de gehuwde vrouw draagt is die de volgende:

men zal haar haar persoonlijke versierselen (*šukuttaša*) **niet** afnemen, maar degene die haar ingerekend heeft mag haar kleren meenemen; dan zal men haar 50 stokslagen toedienen en hete pek over haar hoofd uitgieten.

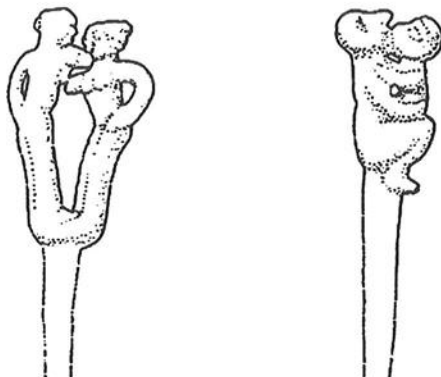
Je gaat er misschien niet aan dood, maar je kapsel is wel voorgoed naar de maan, en ‘the hot tar scars and disfigures, so the victim would be seen, wherever he went, to have suffered the punishment’, — aldus Wikipedia naar aanleiding van de ‘tar and feathers’ bestraffing in middeleeuws Europa en later Amerika. ‘Another first’ voor Mesopotamië, zou de beroemde Assyrioloog Samuel Noah Kramer het genoemd hebben.

Andere vrouwen die niet het recht hadden een hoofddoekje te dragen zijn de toekomstige bruiden van vrije Assyriërs, en slavinnen. Het niet dragen van een hoofddoekje is op zich dus onvoldoende om een vrouw als prostituee herkenbaar te maken.

Voor wederrechtelijk een hoofddoekje dragende toekomstige bruiden is geen straf voorzien, kennelijk is hun overtreding niet zo zwaar. Slavinnen echter die zich met een hoofddoekje de beschermde status van een gehuwde vrouw aanmeten worden passend bestraft: ‘Men zal haar de oren afsnijden, en degene die haar ingerekend heeft mag haar kleren meenemen.’

Net als in het geval van de prostituee wordt de verklikker beloond, terwijl de bestrafte slavin na afloop naakt en oorloos op huis aan wordt gestuurd. Omdat ze geen hoofddoekje mag dragen blijven de ontbrekende oren voor altijd het teken van haar ongehoorzaamheid. Krasse gezagshandhaving; wie niet horen wil, moet maar voelen, vond de Assyrische wetgever.

Bij slavinnen worden ‘persoonlijke versierselen’ niet genoemd, wat aangeeft dat de af- of aanwezigheid daarvan het zichtbare onderscheid uitmaakt tussen de regulier hoofddoekjesloze slavin enerzijds, en de regulier hoofddoekjesloze prostituee anderzijds. Een dergelijk identiteitskenmerk is natuurlijk beroeps-halve voor de prostituee ook zinvol, zodat we niet hoeven te veronderstellen dat het bij vrije beroepsuitoefening van staatswege verplicht gesteld werd.

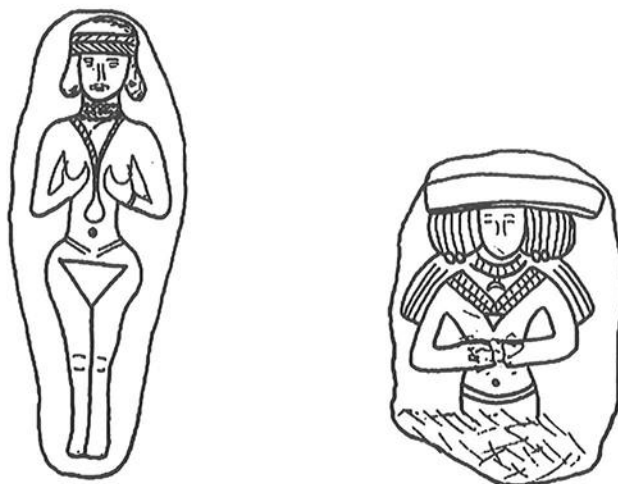
Afb. 30: Sumerische kledingpinnen met expliciete scènes (Bron: Klein 1992, plate 135, fig. 2 & 3).

Vrijwillige dracht wordt bevestigd door een Sumerische hymne waarin de godin Inanna(/Ištar), patrones van de prostitutie en zelf ‘courtisane’, de ‘kralen van de prostituée’ draagt (cf. Cooper 2006-08, 14 §4). In een eveneens Sumerische mythe (Inanna’s afdaling naar de onderwereld) wordt de kledij van de godin bij elkaar gehouden door een pin met de welsprekende naam ‘kom man, kom’, en inderdaad (zie afbeelding 30) kunnen kledingpinnen uit diezelfde tijd van expliciete scènes voorzien zijn; in de teksten is het ‘losmaken van de kledingpin’ een metafoor voor seksuele handelingen, speciaal de huwelijksvoltrekking. Mogelijke afbeeldingen van halskettingen met pudendum- en vulvamodellen stammen uit de eerste helft van het tweede millennium (zie afbeelding 31) het hoogst ongebruikelijke kapsel van de figuur rechts zou dan dat van de naar haar haardracht vernoemde *kezertu*-prostituée/cabaretière kunnen zijn. Een parallel voor het vrijwillige beroepskenmerk vinden we veel later in Pompeii, waar de bordelen op straat adverteerden met afbeeldingen van mannelijke geslachtsdelen.

De Midden-Assyrische wetgever beoogt dus met zijn straf de hoogmoedige hoofddoekjesdragende prostituée op haar plaats terug te zetten: naakt, beursgeslagen, en het hoofd met pek overgoten, blijft zij door het dragen van haar beroepskenmerk als prostituée herkenbaar.

In de *persoonlijke versierselen* van het Midden-Assyrisch wetboek herkennen we nu een vrijwillige en misschien minder expliciete versie van het *onder staatstoezicht verplichtgestelde beroepskenmerk* dat we uit de archeologie hebben leren kennen: de suggestieve halskettingen uit de schatkamer van de *dunnu*.

In het geval van de *dunnu*, een staatsinstelling, komt het *staatstoezicht* eruit voort dat de betreffende prostitutees *staatsaangestelden* waren, en niet, zoals in de steden, vrije beroepsbeoefenaren; de *verplichtstelling van*

Afb. 31: *Hangers van een prostituee* (Bron: Dales 1963, 33 fig. 19 & 20).

een kenmerkende dracht vervolgens komt eruit voort dat eigenlijk niemand op de *dunnu* daar vrijwillig werkte. Baas Ilī-padâ zelf, een groot heerschap met nationale en internationale belangen, is ongetwijfeld liever aan het hof in Aššur dan tussen de wilden in de woestijn. De werkers zijn uit het Assyrische kernland naar de provincie uitgezonden inheemse horigen, of uit het buitenland gedeporteerde dwangarbeiders, en allen staatsaangestelden; geen van beide partijen heeft veel aanleiding tot loyaliteit met haar imperiale werkgever. Het van hogerhand verplicht gestelde beroepskenmerk diende er dus toe een eventueel *werkonwillige* prostituee geen kans te bieden zich anders voor te doen dan ze was, om zich daarmee aan haar officiële *arbeidsverplichting* te onttrekken.

De voor het officiële beroepskenmerk gekozen *expressiemiddelen* passen naadloos bij hun functie: geen besmukte symbolische verwijzingen, maar zowel voor Assyriër als buitenlander ondubbelzinnig duidelijke, universele beeldtaal. Het is precies hierdoor dat de betekenis van de halskettingen zich na ruim drieduizend jaar nog ontcijferen laat.

Samenvattend kunnen we dan niet anders dan van *dwangprostitutie onder staatstoezicht* spreken. In de door Aššur-bēl-kala ‘ter zinnenprikkeling’ in de provincies, steden, en staatsgasthuizen (*ubrūtu*) opgestelde naakten wil ik nu de godin Ištar of een van haar avatars (Nanaja) herkennen, de ‘courtesane’ en patrones van de prostitutie met wier heiligende voorbeeld de koning de staatsversie van dit instituut voorzag van een theologisch fundament.

De rantsoentrekkende staatsprostituees zullen, net als een aantal andere specialisten (cabaretières, bouwers, brouwers etc.), gedeporteerde dwangar-

beidsters (*šiluhlu*) zijn geweest, die hun meeste tijd doorbrachten met werk op de landerijen van de *dunnu*. Van tijd tot tijd dan werden zulke specialisten, waaronder de prostituees, opgeroepen voor de uitoefening van hun specialisme, wat normaal onder hun verplichtingen viel, zodat ze er niets extra's mee verdienden. Of de prostituees met hun specialisme dan wel iets extra's verdienden is dus zeer de vraag. Het zou in principe een kwestie van vraag en aanbod geweest kunnen zijn, maar het is geen geldeconomie, zeker niet in de steppe, en geen van de klanten heeft *cash* bij zich, dus betaling moet *in natura* zijn geschied (maar met wat?), of, en dat is waarschijnlijker, gewoonlijk helemaal niet. Het ontbreken van een financiële prikkel maakt de verplichtstelling van een beroepskenmerk voor de staat dan eigenlijk onontkoombaar. Het is goed mogelijk dat deze dwangprostitutie plaatsgreep in het officiële 'werkhuis' (*bēt nupāre*) van de *dunnu*.

De Assyrische staat laat niet met zich spotten! Hier, en meer in het algemeen, was de drijfveer achter haar krasse gezagshandhaving een diepe achterdocht jegens de onderdanen, voortkomend uit een fundamenteel en groeiend onvermogen zich van hun loyaliteit te verzekeren. In de Nieuw-Assyrische tijd gaat er nog een tandje bij, maar voor vandaag is het mooi geweest. Ik eindig met een toepasselijk Sumerisch spreekwoord: 'Het bier is de bonus, de reis het bezwaar' (Sumerisch Gezegde 2.123, zie Alster 1997, 69).

Het verdrag met de Suteërs

Hieronder volgt tot slot een voorlopige vertaling van het eerdergenoemde verdrag T04-37 uit Tell Sabi Abyad:

Voorkant

'Illa-pû, zoon van Kû, zoon van Ni-di-x,	van de clan (<i>palgu</i>) Nagina-x
Rabâja, zoon van Bur-lahina	evenzo
Bunânû, zoon van 'Alqahûn(n)i, een vreemdeling	evenzo
Daqûqu, zoon van Šumu-la-mēšī'	van de clan Al[...]
Abī-yêna, zoon van Yadīdī	[evenzo]
Yazši-x [z]oon van Harī-'el'	van de cl[an ...]
Bānī-'el [zoon van PN]	[...]
Maha-x [zoon van PN]	[...]
Yahw[i]-GN zoon van PN]	[...]
Dādāya [zoon van PN]	[...]
Šada-[... zoon van PN]	[...]
Kalla-[... zoon van PN]	[...]
Tesamen l[2 scheikhs van de Nihsānu Suteërs .....],	
die [(met) Iī-padâ (een verdrag).....],	
dat [.....].	

Achterkant

§1. Dan wel Kassieten, dan wel Suheërs, dan wel Subareërs, dan wel andere Suteërs, dan w[el troepen van enig soort,] (allen) die Ilī-padâ vijandig gezind zijn mogen geen permanente nederzetting of tentenkamp van de Nihsānu Suteërs betreden, en zij (de Nihsānu Suteërs) mogen hun niet te eten of te drinken geven, niet van uitrusting voorzien, geen voeder [ter beschikking stellen], noch [aan enig van hun wensen] tegemoetkomen. Assyrieërs daarentegen [.....], wanneer zij (als) vijanden van Ilī-padâ naar de tentenkampen van de Nihsānu Suteërs [zijn gekomen], dan moeten zij (de Nihsānu Suteërs) diegenen die ter dood (veroordeeld zijn) doden, en diegenen die gratie (hebben gekregen) in hechtenis nemen en opsl[uiten].

§2. Ilī-padâ heeft zich bij ... *garant gesteld voor de teruggave* van wederrechtelijk van de Nihsānu (Suteërs) afgenomen bezittingen met de volgende woorden: ‘wat de Assyrieërs jullie wederrechtelijk afgenomen hebben zal ik jullie geheel vergoeden, en over wat gevrijwaard wordt zal ik persoonlijk [een eed afleggen].

§3. De sjeiks van de Nihsānu (Suteërs) hebben zich bij ... *ga[rant gesteld voor de teruggave]* van wederrechtelijk van de Assyrieërs afgenomen bezittingen met de woorden: ‘wat de Nihsānu (Suteërs) jullie wederrechtelijk afgenomen hebben zullen wij persoonlijk j[ullie] geheel vergoeden, [wat] zij meegenomen hebben zullen wij teruggeven, en over (eventuele) vrijwaringen zullen wij een eed afleggen.

§4. [Wanne]er men (eventuele) juridische problemen betreffende de vergoeding van wederrechtelijk ontnomen eigendommen (de nodige) aandacht heeft gegeven, dan zullen (bij de toewijzing) de ... van de Ešrajû (Suteërs) en de [sjeik]s van de Qa’irānu (Suteërs) als getuigen (in het hof) zitting nemen.

§5. Wanneer een Suteër naar een (Assyrische) nederzetting gaat, dan mag hij [zijn] bi[er] (daar) niet] in de taverne [opdrinken]; hij moet het bier meenemen, en teruggaan naar (zijn eigen) tentenkamp; (dan pas) mag hij zijn bier [opdrink]en. [Het bier] moet hem verkocht worden, hij mag het niet gratis [meenem]en.

§6. Wanneer een Suteër op de pof wil drinken, dan moet hij (eerst) iets als borg [afgev]en, en dan kan men hem het bier meegeven. De waard (/brouwer) kan voor het (op de pof gekochte) bier een rente [rekenen], maar mag die niet van een (willekeurige) andere Suteër proberen te [innen]; de Suteër die het bier meegekregen heeft mag men, wanneer men hem (later) tegenkomt, [met de rente belasten].

Literatuur

- Aldred, C. 1988, *Akhenaten, King of Egypt*, London.
- Andrae, W.E. 1935, *Die jüngeren Ischtar-Tempel in Assur*, Leipzig.
- Aruz, J. e.a. (ed.) 2008, *Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York.
- Barnett, R.D. 1973, More Balawat Gates: a preliminary report, in: M.A. Beek, A.A. Kampman et al. (edd.), *Symbolae biblicae et Mesopotamicae: Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl dedicatae*, Leiden, 19-22.
- Barrelet, M.-T. 1968, *Figurines et reliefs en terre cuite de la mésopotamie antique*, Paris.
- Cooper, J. 2006-08, Prostitution, in: *Reallexikon der Assyriologie* 11, 12-21.
- Dales, G.F. 1963, Necklaces, Bands and Belts on Mesopotamian Figurines, *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 57, 21-40.
- Grayson, A.K. 2002, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Toronto.
- Haas, V. 1999, *Babylonischer Liebesgarten: Erotik und Sexualität im Alten Orient*, München.
- Harper, R.F. 1902, *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collections of the British Museum*, Chicago.
- Katalog 2002, *Die Hethiter und ihr Reich*, Bonn.
- Klein, H. 1992, *Untersuchungen zur Typologie bronzezeitlicher Nadeln in Mesopotamien und Syrien*, Saarbrücken.
- Leick, G. 1994, *Sex and eroticism in Mesopotamian literature*, London – New York.
- MacQueen, J.G. 2001, *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, London.
- Matthews, D.M. 1990, *Principals of Composition in Near Eastern Glyptic of the Later Second millennium B.C.*, Göttingen.
- Maul, S.M. 1994, *Zukunftsbewältigung*, Mainz am Rhein.
- Moran, W.L. 1992, *The Amarna Letters*, Baltimore – London.
- Opitz, D. 1935-36, Die Siegel Ninurta-tukul-Aššurs und seiner Frau Rimeni, *Archiv für Orientforschung* 10, 48-52.
- Orthmann, W. 1975, *Der alte Orient*, Berlin.
- Parker, B. 1974, A Middle Assyrian Seal Impression, *Iraq* 36, 185-187.
- Roth, M. 1995, *Law collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta.

- Stronach, D. 1996, The imagery of the wine bowl: wine in Assyria in the early first millennium BC, in: P. McGovern, S. Fleming & S. Katz (edd.), *Origins and Ancient History of Wine (Food and Nutrition in History and Anthropology)*, Amsterdam, 175-196.
- Wiggermann, F.A.M. 2006, The Seal of Ili-Pada, Grand Vizier of the Middle Assyrian Empire, in: P. Taylor (ed.) *The iconography of Cylinder Seals*, London-Turin: 92-99 met fig. 142 (p. 213).

Appendix: Perioden Tell Sabi Abyad

Dunnu Sabi Abyad Perioden	Rentmeester van de dunnu	Grootvizier en koning van Hanigalbat	Koning van Assyrië
<p>Stichting (Level 6) ca. 1230-1197 v. Chr. (<i>Šunu-qardū</i> oudste līmu)</p> <p>Weinig teksten</p>	<p><i>Mannu-ki-Adad</i> ca. 1230-1195 v. Chr.</p>	<p><i>Aššur-iddin</i> ca. 1233-1200 v. Chr.</p> <p><i>Šulmānu-mušabši</i> ca. 1200-1197 v. Chr.</p>	<p><i>Tukultī-Ninurta I</i> (1233-1197 v. Chr.)</p> <p>Hoogtepunt van Assyrische macht, Babylonië veroverd en verloren. Ilī-padā en zijn strijdwegens in Aššur, Tukultī-Ninurta vermoord (1197 v. Chr.)</p>
<p>Restauratie (Level 5) ca. 1196-1183 v. Chr. Leeuwendeel van de teksten</p>	<p><i>Buriya</i> ca. 1194-1191 v. Chr. <i>Tammitte</i> ca. 1190-1180[?] v. Chr.</p>	<p><i>Ilī-padā</i>, zoon van Aššur-iddin, ca. 1196-1185 v. Chr.</p>	<p><i>Aššur-nādin-apli</i> (1196-1194 v. Chr.)</p> <p><i>Aššur-nīrārī III</i> (1193-1188 v. Chr.)</p> <p><i>Enlil-kudurrī-ušur</i> (1187-1183 v. Chr.)</p>
<p>Nieuw Management (Levels 4 en 3) ca. 1180-1125[?] v. Chr. Fort teruggebracht tot boerenhoeve, maar nog steeds functionerend onder een regionaal Assyrisch bestuur</p> <p>Slechts sporadische teksten</p> <p>‘district van de Suteërs’ in het westen[?]</p>	<p>Één lokale functionaris bekend (‘heer’ Kidin-Sîn)</p>	<p>Koningschap van Hanigalbat afgeschaft</p>	<p><i>Ninurta-apil-Ekur</i>, zoon van Ilī-padā, (1182-1170 v. Chr.); ca. 1180 v. Chr.: Emar verwoest</p> <p><i>Aššur-dān I</i> (1169-1134 v. Chr.) ca. 1164 v. Chr.: Alzi en Purulumzi verloren aan de Muški (Phrygiërs)</p> <p><i>Ninurta-tukulti-Aššur Mutakkil-Nuska</i> (1133 v. Chr.)</p>
<p>Verlating (einde van Level 3) ca. 1125[?] v. Chr. (<i>Ninurta-[nādin-a]pli</i> līmu, T 96-10)</p>			<p><i>Aššur-rēša-iši</i> (1132-1115 v. Chr.) Assyrische macht neemt af. De Arameërs steken de Eufraat over.</p> <p><i>Tiglath-pileser I</i> (1114-1076 v. Chr.) Tijdelijke heropleving, Arameërs verdreven</p>

Toelichting

Na de dood van Aššur-iddin (ca. 1200 v. Chr.) verwachtte Ilī-padâ ongetwijfeld dat hij zijn vader als koning van Hanigalbat en grootvizier van het rijk zou opvolgen. De keuze viel echter op Šulmānu-mušabši, waarschijnlijk niet eens een lid van de familie. In 1197 v. Chr. leidde Ilī-padâ zijn troepen naar het Assyrische hartland, en vermoordde Tukulti-Ninurta met behulp van diens zoon Aššur-nādin-apli. Beiden profiteerden van de dood van de koning; eerstgenoemde werd koning van Assyrië, laatstgenoemde kreeg zijn rechtmatige aanstelling als koning van Hanigalbat en grootvizier van het rijk.

Na de dood van Ilī-padâ (ca. 1185 v. Chr.) verwachtte Ninurta-apil-Ekur op zijn beurt ongetwijfeld ook dat hij zijn vader op de troon van Hanigalbat mocht opvolgen; hij werd in plaats daarvan echter verbannen naar Babylon. Kort daarop, in 1182 v. Chr., keerde hij terug naar Aššur met Babylonische troepen, zette de regerende koning, Enlil-kudurrī-ušur af, en eigende zichzelf de troon van Assyrië toe. Het koningschap van Hanigalbat, dat eerder door zijn familie was vervuld, werd afgeschaft.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel.* (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstafen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespit op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk. I, Grammatica; II, Tekeningen, Oefeningen en Bloemlezing* (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; *Bewerking en toelichting*: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.) € 25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële cultuur en kunst in) het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(pen) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

- SEOL 4 *Handel in het Oude Nabije Oosten*. (128 pag.) € 23,00 (leden € 14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte. Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handelfunctioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israel/Palestina en Transjordanie.